Метод.

Тувинская республиканская
БИБЛИОТЕКА
им. А. С. Пушкина

КЫШТАГЛААШКЫНГА БЕЛЕН СИЛЕР БЕ, МАЛЧЫН?

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үндезилеттинген

№ 170 (14670) 1991 чылдың октябрь 10, четверг ● Садар өртээ 20 көп.

Ажык чагаа

БИСТИҢ ДУГАЙЫВЫСТА САГЫШ САЛЫП КӨРҮҢЕР

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң Даргазы Ш. Д. ООРЖАККА

Тыва хой ажылы-биле алдарлыг.

Республиканың калбак-делгем одарларында чүс-чүс коданнар амыр-шөлээн өттап чоруурлар. Олар чиик өртек-үнелиг эътти, дүктү чонга берип турар. Кодан-кодан хойларны кыштың соогу, чайның изии-даа дивес, хат-шуурганныг-даа, чаъс-чайыктыг-даа хүннерде бистиң эш-өөрүвүс — чүс-чүс малчыннар кадарып, кадагалап турар.

Кадыг-берге ажылдың түңнелинде бистер, малчыннар, янзы-бүрү аарыгларга алзып, электен кырып, бертик-беженнеп чорууруvус чажыт эвес болгай. Ырак-узакта чурттап, ажылдап чоруур улуска хөй-хөй чылдар дургузунда шынарлыг эмчи дузаламчызы кажан-даа көргүстүнмейн келген. Чамдык малчыннар район эмнелгелеринге чедип турза-даа, оларның аарыг-аржыын эчизинге чедир шинчип, тодарадып шыдавас боор-дур. Чүге дизе чамдык аарыглар талазы-биле тускай эртемниг эмчилер чок боор. Ооң уламындан аарыг-аржык улам ханылап, хоочурап туруп бээр.

1990 чылда № 2 республика эмнелгезин малчыннар эмнээр, оларның аарыын шинчилээр төп кылдыр эде тургусканын бистиң кадыкшылывыс дугайында чазактың сагыш салыышкыны деп билип турар бис. Чаңгыс чыл дургузунда бо эмнелгеге 350 малчын чыдып эмнеткен болгаш 2400 кижи аарыг-аржыын шинчидип, эки шынарлыг эмчи дузазын алганы өөрүнчүг. Бо эмнелгеге эмнеткен малчыннар барык шуптузу сегип, боттарының белен эвес ажыл-ижин катап кыла бергеннер. Ол дээш эмнелгеде ажылдап турар кижилерге—эмчилерге, сестраларга, дузалакчы ажылчыннарга чүректиң ханызындан улуу-биле четтиргенивисти илередир-дир бис.

Ынчалза-даа чамдыкта бистиң өөрүшкүвүстү кара булуттар дуглай бээр-дир. Чүл дээрге республиканың кадык камгалал яамызының чамдык удуртукчулары бистиң кадыывыс дугайында өскээр «сагыш сала» бээр таварылгалар бар-дыр. Бо эмнелгени хаар сорулга-биле янзы-бүрү хыналдалар кылыр, харын-даа депутаттардан тургускан комиссия-даа келди. Олар «Силерни кайы хире эмнеп турар-дыр?» деп айтырыгны кол салыр боордур. Моон ап көөрге, бо эмнелгениң коллективиниң ажылында четпестерин дилеп турар хире. Ажылдап турар коллективти чүү деп бактаар бис. «Шупту эки-дир» деп харыылаар-дыр бис . Ам бо хүннерде дыңнап турарывыска, Кадык камгалал министерствозу бистиң эмнелгевистиң баазазынга бүүрек аарыы тодарадып эмнээр төп тургузар деп турар-дыр. Маңаа малчыннар эмнеңирге, та чүге хөңнү чок удуртукчулар чүве. Кандыг-бир төп салбыр ажыдар дээнде бо эмнелгеже халдаар.

Бо эмнелге малчыннар эмнээр, оларга эки шынарлыг эмчи дузаламчызы чедирер төп бооп артарын күзээр, негээр улус-тур бис. Харын-даа ооң материал-техниктиг баазазын улам быжыглап, ооң интернационалчы коллективиниң моон соңгаар-даа эки ажылдаарынга таарымчалыг байдалдарны тургузуп бээрин чазаавыстан дилээр улус-тур бис.

Малчыннарның ажыл-ижиниң амыдырал-чуртталгазының дугайында доктаамал сагыш салыышкын херек. Ындыг сагыш салыышкыннарның бирээзи бедик шынарлыг эмчи дузаламчызы деп билип тур бис. Ону чүгле № 2 эмнелге чедирип шыдаар дээрзинге бүзүреливис улуг.

Республиканың малчыннарының өмүнээзинден эмнелгеде эмнедип чыдар малчыннар: **Лангаа ДАРГАН**, 63 харлыг, «Кызыгаар» совхоз; **Донгур ЧУРУМ**, 64 харлыг, «Чодураа» совхоз; **Зинаида САНДАН-ООЛ**, «Шамбалыг» совхоз; **Бичии-Уруг ДОДУЙ-ООЛ**, «Чыраа-Бажы» совхоз; **Дыртык-кыс ОЮН**, «Коммунизмниң херели» совхоз; **Тоймаш КУУЛАР**, «Сүт-Хөл» совхоз; **Борбаанай МОНГУШ**, «Тииилелге »совхоз; **Наталья САДИ**, «Мөрен» совхоз; **Ефросинья КОЛ**, «Тоора-Хем» совхоз; **Нина АРЗЫЛАҢ**, «Тере-Хөл» совхоз; **Адар-оол МОНГУШ**, Хандагайты суур; **Алексей СЕДЕН-ХУУРАК**, «Бүрен» совхоз; **Владимир ДОҢГАК**, Өвүрнүң Дус-Даг; **Алажык ОНДАР**, Ийме суур.

Сүт-Хөлден медээлер

КҮЗЕЛДИИ-БИЛЕ

Райкүүскомунуң культура килдизи (эргелекчизи Д. М. Ак-кыс) бодунуң коллективин эвилелдеп алгаш, ниитиниң малынга чем белеткелинге күзелдиг-биле кириш-кеннер.

• • •

Суг-Аксы ортумак школазының директору В. Д. Моңгуш хостуг шагында оолдарны, уругларны эвилелдеп алгаш, кожазында «Сүт-Хөл» совхозтуң ажыл-агыйынга дузалаштырып турар.

Чайын өөреникчилерниң күш-ажыл бүдүрүлге бригадазы (удуртукчулары Анатолий, Хүлер-оол Ондарлар) Кожээлиг-Алаакка 17 тонна сигенни белеткээннер. Шала күскээр үстүкү класстарның өөреникчилери демнежип алгаш 18 тонна сигенни бөлүп сарааттавышаан. Мезил кыштаа деп черге 13 тонна картошканы казып ажааш-каннар.

Оолдар, уруглар ам-даа күскү дүжүт ажаалдазынга, мал кыштаглаашкынынга, суур чаагайжыдылгазынга үлүг-хуузун киириштирерлер.

Бораш ОНДАР.
Суг-Аксы суур.

НАРЫН ХЕМНИҢ ДЕЛГЕМНЕРИНДЕ

Дыйлаңнадыр агып чыдар Нарын хемниң делгемнеринде күзээн аалдарның бирээзинге баарывыска, хойжу өг-бүле Сергей Мижит, Сегбе Норлама оларның аалы болду.

ЧУРУКТА: Мижит Натсыкович мооң мурнунда чылдарда күш-ажылчы чедиишкиннери дээш, шаңнатканы орден-хавыязын делгем хөрээнге кадап алды. Ооң кадайы Маадыр-ие.

— Кыштаавысче кожеринге белеткепип алдывыс. Чолаачы оглувус ам чедип кээр боор. Хойларывыс даштын кажаада туруп берди. Кожеринге таарымчалыг хүн-дүр — деп, хойжу Маадыр-ие чугаалай-дыр.

Олар Эрзинде «Нарын» совхозка 38 чыл малчыннаан. Хой чылдарның дургузунда чүс бапка онаашты 107 баш чедир хураганнарны ап келген.

Хоочун малчыннар бо чылдың кыштаглаашкынынга белеткенип, он тонна ажыг сигенни кезип, сарааттап алганнар. Кажааларны чылыглаан. Хереглээр өдекти база оваалаан. Малын чайып эки семиртип алганнар.

ЧҮМ ОДАР ЭДЕРЕР

Кызыл районда «Тере-Хөл» совхозтуң малчыннары кыштаглаашкынга удур белеткелди организастыг чоруткан. Ылаңгыя Балыктыгның малчыннары боттарында быжыглаан сарлыктарын күш-деңгилделиг кылдыр семирткен. Юрий Бай-Хөө, Кенден Балчыр, Макар Сарыг-оол, Алексей Арзылаң сарлыктарын чүм одар эдерти кадарып, хайгаарап чораш, оларның деңгилдезин эки чоруткан-нар. Оларның коданнарында малдың хорамчазы чок.

Совхозтуң мурнакчы сарлыкчылары Нина биле Алексей Арзыланнар мал ажылынга 23 чыл болган. Бо үениң дургузунда өг-бүле чыл санында бедик көргүзүглерни чедип ап келген. Ажылынга бердингениниң, хууда бедик харыысалгазының түңнели ол.

Сарлыкчы өг-бүлениң бо чылгы күш-ажылчы көргүзүглери база багай эвес болган. Төрүүр чүс сарлыктанна олар 85 бызааны ончаменди камгалап ап шыдаан. Сарлык өске малдарга көөрге, бир онзагай болгай. Ынчангаш ону кадарар, хайгаараар деп чүве ындыг-ла белен эвес. Үргүлчү кадыр-берт черлер, бедик сыннар баштары тевер болгаш ындыг. Бо чылын олар сарлыктарын кончуг эки семиртип алган. Ам оларга келир кыш ындыг-ла коргунчуг эвес деп улуг бүзүрел-биле чугаалап болур.

Амгы үеде оларның коданында 200 ажыг улуг, аныяк сарлык бар. Малын олар Тарыс тайгазының оъттуг черлеринге кадарып чайлаан. Өг-бүлениң кышка удур белеткели база эки, боттарының күжү-биле 18 тонна сигенни белеткеп алган. Ону ам удавас кыштаанче сөөртүп чедирип алыр.

Чоокта чаа Нина Арзылаң Кызылга кээп чорда, аңаа ужуражы бергеш, ооң ажылын, амыдыралын чугаалап бээрин сонуургап айтырдым. Ол ынчан мынчаар чугаалаан:

— Сарлык — бистиң амыдыралывыстың бир кезээ. Амгы үеде ону өстүрери кончуг ажыктыг деп бодаар мен. Чүге дээрге ажыл-агыйы эвээш чарыгдал үндүргеш, оон хөй орулганы киирип ап турар. Ону азыраар дээш хөй чем белеткевес, аңаа кажаа-хораа тутпас болганда, ооң кадазын экижидер, чүм оъттуг черлерге одарладыр — колла чүве ол. Кадыр-берт тайга, сыннар баштарынче бедип үнген тудум, ооң эрес-кашпагайы дам баар, ынчан күш-деңнел кончуг кирер. Ону аал коданынче албадап кадарар, ажаар болза, ынчан олардан эки түңнел манаан ажы-даа чок. Харын-даа чудап, баксырай бээрлер болгай.

Ким-оол ХЕРТЕК.

БОТТАРЫНЫҢ КҮЖҮ-БИЛЕ

«Кызыл-Даг» совхозтуң малчыннары аренда керээзи-биле. бот-орулга-чарылга-биле ажылдаарының чаа арга-хевирлерин шиңгээдип ап, аргалыг-ла болза, эвээш чарыгдалды үндүрүп тургаш, хөй орулга киирип алырынче чүткүлдүг, сонуургалдыг апарган. Ынчангаш мал кажааларының, чурттаар бажыңнарның база өске-даа тудугларның капитал база үүрмек септелгезин, четчир санныг мал чемин белеткеп алырын боттарының күжү-биле кылып ап турарлар.

Совхозтуң малчыннары келир чылгы кыштаглаашкынга белеткел ажылдарын колдуу доозуп турар. Амгы үеде кажаалар сыскыыр, курган өлек бөлер, бажыңнар чылыглаар ажылдар арткан. Кара-оол Канчыыр, Билчей Иргит, Сандуу Салчак, Сандыжап Хертек болгаш өскелер-даа мал кажааларының септелгезин дооскан, 20—30 тонна сигенни белеткээш, кыштагларында аппарып сарааттап алганнар. Ажыл-агыйның малчыннары чылдың-на 10-дан өрү тонна сигенни белеткеп ап турары чаңчыл болу берген.

Хөй чылдарда ажылдааш, пенсияже үнген хоочуннарга суурга болгаш кыштаг-турлагларга тудуг кылып алырынга деткимче, дузаны көргүзүп турар. Бо чылын дөрт өг-бүле суурда боттарынга бажың тудуп ап турар. Олар ноябрь айда ажыглалга кирер. Суурга бажың тудуп алыр деп турар малчыннар ам-даа бар. Оларга тудуг материалдарын совхоз тып бээр, а тударын олар боттарының күжү-биле кылырлар.

Сезип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

ЛАРЁК АЖЫТТЫНГАН

Ажылчы чонну хлеб болгаш булочка кылыглары-биле хандырарын экижидер хемчеглерни Ак-Довурактың хлеб заводунуң удуртулгазы (директору А. В. Калинин) сөөлгү үеде ап турар.

Ооң тодаргай херечизи болза заводтуң чанында бодунуң кылган продукцияларын садар чаа ларёкту ажытканы болур. Ында хлебти, пряникти, булочка кылыгларын садып турар. Ол болза ажылчы чонга таарымчалыг болган. Баштайгы хүннерде чаа ажыттынган ларёк хөй орулганы киирген.

«Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ СОВЕДИНИҢ ПРЕЗИДИУМУНУҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиуму доктаадыры болза:

1. «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чүүлдүг деп көөр болгаш чоннуң чугаалажып көөрүнге ону киирер.
2. «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин парлаар.
3. Улус депутаттарының районнар база Кызыл хоорай Совединиң сессияларынга «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көөр, кирген санал-оналдарны ниитилештирерин организастаар.

«Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин чугаалажып көргениниң түңнелдерин Тыва Республиканың Дээди Совединиң Президиумунга 1991 чылдың октябрь 15-ке чедир киирер.

4. Тыва Республиканың Дээди Совединиң Хоойлужудулга, эрге-хоойлу база корум-чурум айтырыгларының талазы-биле комиссиязынга, Тыва Республиканың Юстиция министерствозунга Тыва АССР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер киирер дугайында Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин белеткээрин дагзыр.
5. Тыва Республиканың Дээди Совединиң сессиязынга «Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунуң төлевилелин сайгарып көөрү-биле киирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазының бирги оралакчызы В. КАЖИН-ООЛ.
Кызыл хоорай.
1991 чылдың сентябрь 11.

ТУСКАЙ МЕДЭЭЛЕР

МОСКВА. Делегейниң валюта акша фондузунга Совет Эвилели ассоциация кежигүнү эргелиг кылдыр киргени. Делегейниң валюта фондузунга бистиң чуртувустуң киргенин ССРЭ-ниң Күрбанкызының даргазы В. Геращенко тайылбырлавышаан, ол дээрге чугаажок чугула болуушкун-дур деп демдеглээн. Делегей рыногундан бодунуң экономиказы хөй чылдар дургузунда хоорулган турган Совет Эвилели Делегейниң валюта фондузунга кежигүн болуп киргени ооң экономиказын кризистиг айыы берге байдалдан уштурунга дузалаар деп, ССРЭ-ниң Күрбанкызының даргазы санап турар.

РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң ээлчеглиг хуралы РСФСР-ниң Советтер бажыңынга октябрь 8-те болган. РСФСР-ниң Дээди Совединиң Даргазының хүлээлгезин күүседип турар Р. И. Хасбулатов хуралды даргалаан.

Россияның Дээди Совединиң Президиумунуң парлалга албанының дыңнатканын ёзугаар алырга, «Солдаттар иелери» шимчээшкинде тургустунган байдалдың дугайында айтырыгны хуралга чугаалажып көрген. РСФСР-ниң улус депутаттары А. А. Алексеевтиң, В. Г. Уражцевтиң дыңнадыын РСФСР-ниң Дээди Совединиң Президиуму хүлээп алган болгаш аш чарлаашкынын соксадырынче ук акцияның киржикчилерин кыйгырган. «Солдаттар иелери» шимчээшкинниң съездизин эрттирер талазы-биле аңаа деткимчени көргүзерин РСФСР-ниң Дээди Совединиң хамаарышкан комитеттеринге даалганы берген.

РСФСР-ниң күрүне амыдыралының өске-даа айтырыгларын Президиумнуң хуралынга база чугаалажып көрген.

АЛМА-АТА. Геология-минералогтуг эртемнерниң доктору Борис Зайчик СЭТА-ның корреспондентизинге тускай интервью бергеш, черниң казымал байлактарын дилеп тыварынга космос аппараттарын калбаа-биле ажыглап турарын, ол чүгула шинчилелдерни моон соңгаар-даа калбартырының сорулгаларын тайылбырлаан. Космос аппараттарының, бирги ээлчегде, космос корабльдериниң, Черниң кылымал эдеринчилериниң дузазы-биле Казахстанның девискээринде чес бар черлерни тыпкан болгаш чурт чуруунга тускай демдеглээн. Алмаз бар болгу дег черлерни база демдектээн.

ТБИЛИСИ. 1991 чылдың сентябрь 2-де болгаш октябрь 5-те Гамсахурдианиң талалакчыларының болгаш удурланыкчыларының аразынга месилдежиишкиннерниң, Грузияның президентизиниң удурланыкчылары-биле милицияның аразынга сегиржип алыышкыннарның түңнелинде элээн каш кижи өлүрткен болгаш хөй кижи балыглаткан. Ол халаптыг болуушкуннарга хамаарышкан политиктиг көрүүшкүнү кылырын Грузияның президентизиниң, амгы удуртулгазының удурланыкчылары негеп турар.

Олар университет бажыңының чанынга митингиниң 1991 чылдың октябрь 8-те эрттирген болгаш Грузияның Дээди Совединче углай чорупканнар. Ол үеде республиканың парламентизиниң сессиязы ажылдап турган. Ынчалзажок кудумчуларга оларның оруун милиция болгаш хөй санныг автомашиналар дуглапкан.

Митингиниң 200 хире киржикчилери кудумчунуң ортузунга олура «аш соксадыышкынын» кылган. Ону Грузияның национал-демократтыг партиязының парлалга секретары Ирина Саришвили баштап турган. Ооң ашаа Георгий Чантурия — ол партияның удуртукчузу болгаш амгы үеде хоругдалда олурар.

МОСКВА. Бурун эргелиг суверенниг республикаларның төлээлекчилериниң консультативтиг ужуражыышкыны октябрь 8-те ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунга болган. Шериг реформазының, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң эде организастаарының эң чугула айтырыгларының талазы-биле санал-оналдарның солчулгазын ужуражыышкынның киржикчилери уламчылаан.

Шериг тургузуунуң эң чугула айтырыгларын болгаш сорулгаларын херек кырында шиитпирлээр талазы-биле сүмележилгени ССРЭ-ниң Камгалал министерствозунуң удуртулгазы болгаш суверенниг республикаларның төлээлекчилери чогумчалыг ёзу-биле солушкан.

(СЭТА).

ШКОЛАВЫС 50 ХАРЛААН

Эрзин районда Нарын ортумак школазының өөреникчилеринге өөрүшкүлүг хүн болган. Школазы бежен харлаан. Школа чанында каас-талгалыг шөлге чон хөй чыылган.

Бежен чыл бурунгаар бо школага өөренип кирген уруглар ам улуглар апарган. Олар бир дугаарында чон мурнунче үнүп, мактал-ды ап, бедии-биле хүндүлеттилер.

«Нарын» совхозта профком даргазы Доржу Чыргал-оол баштаан баштайгы өөреникчилери школаның хаязында тураскаалдыг самбыраны ажытканнар. Ол школага башкылап чедип бергеш, тыва, моол дылдарны эки билир орус башкыларның келгенин чон бедии-биле үнелээн.

РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы, чогаалчы Алексей Арапчор баштадыр келген аалчылар төрээн школазынга дузаламчы кылдыр акшаларны тудусканнар. «Нарын» совхозтуң директору Б .Кунгаа бир чүък машиназын болгаш тос төрүүр хойну берген.

ЧУРУКТА: Нарын школазының байырлалының үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотолары.

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

I. Ниити чүүлдери

1 эге

Ниити чүүлдери

1. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында билиишкин

Тыва Республикага тус чер (девискээрниң) бот-башкарылгазы — РСФСР-ниң Конституциязынга болгаш хоойлуларынга, Тыва Республиканың Конституциязынга болгаш хоойлуларынга үндезилээш, чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарын, оон төөгүлүг, национал-этниктиг болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин барымдаалааш, тус чер ужур-дузалыг айтырыгларны бот-тускайлаң (бодунуң харыысалгазынга) шиитпирлээри-биле хамаатыларның ажыл-чорудулгазын организастаарының системазы.

2. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының системазы.

1. Тус чер бот-башкарылгазын чурттакчы чон эрге-чагырганың төлээлелгелиг органнарын — улус депутаттарының чер-чер Хуралдарын (моон ынай — Хуралдар), эргелеп башкарылганың чогуур органнарын — тус чер администрациязын (чагыргазын), тус чер референдумнарын, хамаатыларның хуралдарын (чыыштарын), дорт демократияның девискээр аайы-биле өске-даа хевирлерин, а ол ышкаш чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылгазының органнарын дамчыштыр боттандырар.

2. Тус чер бот-башкарылгазын кожууннарның, хоорайларның, суурларның, сумуларның, кодээ чурттакчылыг черлерниң кызыгаарының иштинге боттандырар.

3. Кожууннарны, хоорайларны, суурларны, сумуларны, кодээ чурттакчылыг черлерни тургузарын, дүжүрерин, каттыштырарын, кызыгаарларын доктаадырын хоойлуларга дүүштүр, төөгү ёзугаар чурттап келгенин, социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң келир үезин, демографтыг байдалды болгаш тус черниң өске-даа онзагай чүүлдерин барымдаалап боттандырар.

4. Хоорайлар, суурлар, сумулар, кодээ чурттакчылыг черлер боттарының эргелерин болгаш эрге-ажыктарын улам дээштиг боттандырар сорулга-биле ассоциацияларга каттыжып болур.

3. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында хоойлужудулга

1. Тыва Республикага тус чер бот-башкарылгазы Тыва Республиканың Конституциязы-биле, бо Хоойлу-биле, Тыва Республиканың өске-даа хоойлужудулга актылары-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың оларга дамчыдып бергени айтырыглар талазы-биле РСФСР-ниң, ССР Эвилелиниң актылары-биле таарыштынар.

2. Бо Хоойлу, тус чер бот-башкарылгазының дугайында өске-даа актылар монофункционалдыг (чаңгыс углуг ажыл-чорудулгалыг—ред.) чурттакчы чонга (шериг хоорайларының девискээрлери, хаалгыг хевириниң чурттакчылыг черлери) база хамааржыр, күштүг.

Күрүне-эрге-хоойлу шенелдези

4. ЧҮҮЛ. Бо хооойлу ёзугаар доктаадып тургускан тус чер бот-башкарылгазының органнарының структуразын база системазын, оларның харыылаар айтырыгларын болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктааткан девискээрге өскертип турар ындыг күрүне-эрге-хоойлу шенелдезин Тыва Республиканың Дээди Хуралының шиитпири-биле чорудар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының доктаалынга шенелдени чорударының хуусаазын база оон түңнелдерин үндүрериниң чурумун тодарадыр. Шенелде чорударының байдалдары болгаш чуруму чогуур девискээрде ажылдап турар Хуралдар-биле дугуруштунар.

5. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүм (Устав).

Хоойлужудулгада көрдүнген кызыгаар-хемчээлдерге, боттарының чагыргазында девискээрлерге тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмнү (Уставты) кожуун, хоорай Хуралдары хүлээп алыр, а суур, суму Хуралдары хүлээп ап болур. Тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмге (Уставка) эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнарының ажыл-чорудулгазын, ажылының чурумун, системазын болгаш тургузуун тодаргайжыдар, оларның аразында эргелерни аңгылаар, чурттакчы чоннуң девискээр аайы-биле хөй-нийти бот-башкарылгазын организастаарын тодаргайлаар.

Тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмнү (Уставты) Тыва Республиканың Дээди Хуралының Президиуму бүрүткээр.

6. ЧҮҮЛ. Хамаатыларның тус чер бот-башкарылгазынга киржир эргези.

1. Хамаатыларга тус чер бот-башкарылгазынга киржириниң бүрүн эргезин магадылаар. Хамаатыларның политиктиг үзелдеринге, раса болгаш национал хамаарылгазынга, социал угунга, социал азы өнчү талазы-биле байдалынга, дылынга, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазынга хамаарыштыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын кылып болбас.

2. Тус чер бот-башкарылгазынга киржир эргени хажытканын катап эгидер дугайында хамаатыларның хомудалдарын оларның чурттап турар чериниң аайы-биле улус судтары сайгарып көөр.

7. ЧҮҮЛ. Тус чер бот-башкарылга органнарының харыылаар айтырыгларын тодарадырының принциптери.

1. Хуралдар болгаш эргелеп башкарылганың чогуур органнары бо Хоойлу ёзугаар боттары баш билип харыылаар айтырыгларлыг болур. Оларны чүгле хоойлу ёзугаар өскертип болур.

2. Хуралдар боттарының эргелериниң чамдызын керээлиг үндезинге өске Хуралдарга дамчыдып берип болур.

3. Тус чер бот-башкарылгазының органнары күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылганың азы тус чер бот-башкарылгазының өске органнарының харыылаары кылдыр көрдүнген айтырыгларны бодунга сайгарып көөр кылдыр бот-тускайлаң хүлээп алыр эрге чок.

4. Күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары, хоойлуда көрдүнген, күрүнениң болгаш ниитилелдиң айыыл чок чоруунуң, хөй-нийти корум-чурумунуң эрге-ажыынга, чурттакчы чоннуң кадыын камгалаарынга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынга хамаарышкан таварылгалардан аңгыда, тус чер бот-башкарылгазының органнарының харыылаары айтырыгларны бодунга сайгарып көөр кылдыр бот-тускайлаң хүлээп алыр эрге чок.

5. Тус чер бот-башкарылгазының органнары боттарының харыылаар айтырыгларын шиитпирлеп тура, Тыва Республиканың Конституциязының, РСФСР-ниң Конституциязының, РСФСР-ниң болгаш Республиканың девискээринге күштүг боп турар ССРЭ хоойлуларының, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларының болгаш РСФСР-ниң база Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнарының хүлээп алганы өске-даа актыларның, а ол ышкаш оларның харылап турарынга дүүштүр чер-чер Хуралдарының болгаш эргелеп башкарылга органнарының шиитпирлериниң үндезининге база оларны күүседири дээш хөделир.

8 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының органнары— юридиктиг эргелиг албан черлери.

1. Кожуун, хоорай, суур, суму Хуралдары, эргелеп башкарылганың чогуур органнары юридиктиг эргелиг албан черлери болур.

Юридиктиг эргелиг албан черлериниң эргезин тус чер бот-башкарылгазының өске органнарынга бээр дугайында шиитпирни чогуур Хурал хүлээп алыр.

2. Бот-башкарылганың девискээр аайы-биле хөй-нийти органынга юридиктиг эргелиг албан чериниң эргезин чыгсып болур.

9 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының сорулгаларын шиитпирлээринге күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының республика органнарының киржилгези.

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары бодунуң девискээринде тус чер бот-башкарылгазының системазын хөгжүдеринге салдар чедирер. Ол сорулга-биле:

а) кожууннарның, хоорайларның, суурларның, сумуларның бюджеттерин чүүлдештирип, дүүштүрер талазы-биле хемчеглерни ап чорудар;

б) республика программаларын база өске-даа республика чергелиг хемчеглерин акшаландырарынга тускайлаан акша-хөреңгилерни кожууннар болгаш хоорайлар (республика чагыргалыг) аразынга хуваар, оларның чарыгдалын контрольдаарын боттандырар;

в) республика азы девискээрлер аразы чергелиг ажыл-агый, бойдус камгалалының болгаш өске-даа хемчеглерни чорударын организастаар, оларны боттандырарынга кожуун болгаш хоорай (республика чагыргалыг) Хуралдарын киириштирип болур;

г) хоойлуда көрдүнгенин ёзугаар административ-чагырга-девискээр хуваалдазының айтырыгларын шиитпирлээр;

д) кожуун, хоорай Хуралдарының керээлиг үндезининге аңаа шилчидип бергени бүрүн эргелерни боттандырар болгаш ажыл-агый, социал-культура тургузуунуң талазы-биле бодунуң чамдык бүрүн эргелерин оларга керээлиг үндезинге шилчидип бээр;

е) чер-чер Хуралдарының ажылынга организастыг, методиктиг болгаш өске-даа дузаны көргүзер;

ж) чер-чер Хуралдарының аразында маргылдааларны чепшээрежилге комиссияларын тургуспушаан, шиитпирлээр.

2. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазының болгаш эргелеп башкарылгазының органнары тус чер бот-башкарылгазының органнарының ажыл-чорудулгазын кызаагдап турар хоойлуда көрдүнмээн ындыг шиитпир хүлээп алыр эргези чок.

II. Эрге-чагырганың болгаш эргелеп башкарылганың чер-чер органнарының тургузуу болгаш ажыл-чорудулгазының организастыг үндезиннери

2 эге

Чер-чер Хуралдарының тургузуу болгаш ажыл-чорудулгазының организастыг үндезиннери

10 чүүл. Кожууннарга, хоорайларга, суурларга, сумуларга эрге-чагырганың тус чер органнары.

1. Кожууннарга, хоорайларга, суурларга, сумуларга эрге-чагырганың чер-чер органнары болза, улус депутаттарының чогуур Хуралдары болур.

2. Суурларга, сумуларга чогуур Хуралдың азы тус чер референдумунуң хүлээп алган шиитпири-биле Хуралды соңгуп азы дүжүрүп болур. Ол таварылгада суур, суму Хуралының бүрүн эргелерин бо хоойлуга дүүштүр тус чер бот-башкарылгазының өске органнары боттандырар.

Өске хевири. Ол таварылгада суур, суму Хуралының бүрүн эргелерин бо хоойлуга дүүштүр кожуун Хуралы боттандырар.

11 чүүл. Хуралды соңгууру.

Кожуун, хоорай, суму суур Хуралын ол кожууннуң, хоорайның, суурнуң, сумунуң девискээринде чурттап турар хамаатылар бүгү-нийти дең болгаш дорт соңгуур эргениң үндезининге чажыт бадылаашкын-биле 5 чыл хуусаалыг соңгуур. Хурал соңгулдаларын эрттирериниң чурумун, а ол ышкаш Хурал депутаттарының санын Тыва Республиканың соңгулдалар дугайында хоойлужудулгазы-биле тодарадыр.

12 чүүл. Тус чер Хуралының сессиязы

1. Тус чер Хуралының ажылының кол хевири болза, сессия болур. Аңаа ол РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгалары-биле оон чорударынга бердинген айтырыгларны шиитпирлээр.

2. Хуралдың сессиязы, бир эвес ында ук Хуралдың доктааткан депутаттар санының үштүң ийи кезининден эвээш эвези киржип турар болза, күштүг болур.

3. Бир эвес сессияда депутаттар санының үштүң ийи кезининден эвээжи келген болза, ону Хурал даргазының айтыышкыны-биле өске хуусааже шилчидер. Ол таварылгада депутат бүрүзүнге бижимел дыңнадыгга ук сессияны эрттирер черинден база үезинден аңгыда, бир эвес сессияга депутаттарның база катап үштүң ийи кезининден эвээжи бүрүткедир азы бүрүткел соонда депутаттарның чамдызы сессияның ажылынга киржиринден ойталаар болза, ук Хуралга доктааткан депутат санының хөй кезии барда сессияны күштүг деп санаар дугайын база дыңнадыр.

13 чүүл. Хуралдың сессиязын чыылдырарының чуруму.

1. Чаа соңгуткан Хуралдың бирги сессиязын оон мурнундагы чыыштың даргазы ук Хуралга доктааттынган депутаттар санының үштүң ийи кезининден эвээш эвес кезиин Хуралга соңгаан соонда, үш неделя хуусаа эртпээнде чыылдырар.

Катап чаа тургустунган Хуралдың сессиязын үстүнде айыткан хуусаада чаа Хуралды тургузар дугайында шиитпир хүлээп алган Хуралдың даргазы чыылдырар.

2. Тус чер Хуралының сессиязын оон даргазы чыылдырар.

Хуралдың сессияларын чылда ийиден эвээш эвес катап чыылдырар. Хуралдың ээлчег чок сессияларын ук Хуралга доктааттынган депутаттар санының үштүң бирээден эвээш эвезиниң, а ол ышкаш Хурал даргазының азы тус чер администрациязының удуртукчузунуң инициативазы-биле ийи неделя хуусаадан орай эвесте чыылдырар. Чугаалажып көөрүнге киирер айтырыглар сессия чыылдырар дугайында саналга коштунган турар ужурлуг.

Хурал сессиязын чыылдырар шагының болгаш эрттирер чериниң дугайында, а ол ышкаш сессияга чугаалажып көөрүнге киирген айтырыглар дугайында Хурал даргазы улус депутаттарынга сессияга чедир беш хонуктан орай эвесте дыңнадыр болгаш чонга база чедирип дыңнадыр. Сессияга чугаалажып көөр кылдыр киирген айтырыглар талазы-биле эргежок чугула материалдарны Хурал даргазы айыттынган хуусаада депутаттарга бээр.

14 чүүл. Хуралдың сессиязын эрттирериниң чуруму.

1. Хуралдың бирги сессиязын хамаарышкан соңгулда комиссиязының даргазы Хуралдың чаа даргазы соңгуткуже чедир ажыдар болгаш башкарып даргалаар. Депутаттарның иштинден сессия секретарын база соңгуур. Эргежок чугула болган таварылгада сессияның түр даргазын соңгаан туруп болур.

Депутаттарның иштинден доктаамал мандат комиссиязын Хуралдың бирги сессиязынга соңгуур болгаш соңгулдалар дугайында хоойлужудулганы үрээн таварылгада, оон даргазының киирип келгенин ёзугаар хамаарышкан округтарга соңгулдаларны күш чок деп санаар дугайында шиитпирни хүлээп алыр. Хурал даргазын, оон оралакчызын, Хуралдың доктаамал комиссияларын соңгуур доктаамал комиссияларның даргаларын бадылаар.

2. Хуралдың сессиязын ээлчеглиг хуралдар, а ол ышкаш доктаамал база өске-даа комиссияларның депутаттар бөлүктериниң ниити хүн чурумунга каттышкан хуралдары хевирлиг чорудар. Хуралдың шиитпирин ёзугаар Хуралдың боду доктаадыр хуусаада чапсарны кылган туруп болур.

Сессияның үргүлчүлелдиин Хурал боду тодаргайлаар.

15 чүүл. Хурал сессиязының хүн чурумун тургузары.

1. Депутаттарның, Хуралдың доктаамал болгаш өске-даа комиссияларының депутаттар бөлүктериниң, тус чер администрациязының удуртукчузунуң, девискээрниң хөй-нийти бот-башкарылга органнарының саналдарынга үндезилээш база хамаатылар хуралдарының (чыыжының) саналдарын барымдаалавышаан, сессияның хүн чурумун Хурал даргазының киирип келгенин ёзугаар Хурал бадылаар.

2. Девискээр хөгжүлдезиниң программаларын ажылдап кылырынга база бадылаарынга, муниципалитет өнчүзүнүң объектилериниң статузун өскертиринге, саң-хөө курлавырларын алырынга болгаш ажыглаарынга, хөй-нийтиниң корум-чурумун быжыглаарынга, хамаатыларның эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаарынга тус чер администрациязының удуртукчузунуң саналдары, а ол ышкаш прокуратура органнарының саналдары болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарының хоойлуга дүүшпес хөделиишкиннериниң дугайында оларның берген информациязы Хурал сессиязының хүн айтырыынга албан киирген турар ужурлуг.

16 чүүл. Хуралдың ажылынга ажык-чарлыг чорук.

1. Хуралдың сессияларын ажык-чарлыг чорудар болгаш ажык характерлиг болур. Хаалгыг хуралды эрттирер дугайында шиитпирни Хурал хүлээп алыр эргелиг.

2. Тус чер администрациязының удуртукчузу болгаш прокуратура органнарының төлээлекчилери Хуралдың болгаш оон органнарының кандыг-даа, оон иштинде хаалгыг хуралдарынга олуржур эргелиг.

3. Өске хуралдарның депутаттарының сессия ажылынга киржириниң чурумун улус депутаттарының статузунуң дугайында хоойлужудулга-биле тодаргайлаар.

4. Массалыг информация чепсектериниң, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-нийти каттыжыышкыннарының төлээлекчилери болгаш хамаатылар сессияга олуржур эргелиг. Сессияларга кээп олуржурунуң чурумун Хуралдың регламентизи-биле доктаадыр.

5. Сессияга чүве чугаалаарынга азы олурушканнарга тайылбыр кылырынга состу Хурал регламентизинде көрдүнген чурум ёзугаар даргалакчы бээр.

6. Сессия ажылының чоруп турарының дугайында, аңаа хүлээп алдынган шиитпирлер дугайында массалыг информацияның тус черде чепсектери он хонуктан орай эвесте чонга дыңнадыр.

17 чүүл. Хуралдың чүгле сессиязынга шуут шиитпирлээр айтырыглар.

1. Дараазында айтырыгларны чүгле Хурал сессияларынга шуут шиитпирлээр:

а) депутаттарның бүрүн эргелерин хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда хуусаа бетинде соксадыры;

б) депутаттарның эргелерин камгалаары, депутатка дээп болбазын күш чок болдурары, депутат хүлээлгелерин күүсетпээни дээш харыысалганы хоойлужудулгага дүүштүр тодаргайлап доктаадыры;

в) Хуралдың даргазын болгаш оон оралакчыларын соңгууру база албан-дужаалындан хостаары, оларның ажыл-чорудулгазының дугайында отчёттарын дыңнаары;

г) Хуралдың доктаамал болгаш өске-даа комиссияларын база оон-даа аңгы органнарын тургузары, соңгууру, тарадыры, оларның составын өскертири, ажылының дугайында отчёттарын дыңнаары;

д) депутаттар негелделерин чугаалажып көөрү болгаш ол негелделер ёзугаар шиитпирлерни хүлээп алыры;

е) тус чер администрациязының удуртукчузунуң отчёттарын чугаалажып көөрү;

ж) чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмүн (Уставты) болгаш Хурал регламентизин хүлээп алыры база өскертири;

з) Хурал аппаратының структуразын, штаттарын, Хуралды болгаш оон аппаратының ниитиан-биле хандырар чарыгдалдарны бадылаары;

и) тус чер администрациязының органнарының удуртукчуларын хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда бадылаары;

к) девискээрлерниң экономиктиг, социал болгаш экологтуг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, тус чер бюджеттерин болгаш оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаары;

л) бодунуң бюджединиң акша-хөреңгилериниң күүсели-биле хандырылгалыг хөй-нийти айыыл чок чоруунуң милициязының (тус чер милициязының) салбырларының санын немей доктаадыры;

м) бо Хоойлу-биле РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың оон-даа ынай хоойлулары-биле көрдүнген өске-даа айтырыглар.

2. Сессияга айтырыгларны чугаалажып көөрүнүң, негелделерни депутаттарның киирериниң, аңаа отчёттарны бээриниң, Хуралдың органнарын болгаш албан-дужаалдыг кижилерин соңгуурунуң, тургузарының, отчёттарын дыңнаарының, шиитпирлер төлевилелдерин чугаалажып көөрүнүң, аңаа эдилгелерни болгаш немелделерни киирерин чугаалажып көөрүнүң, бадылаарының, депутат хүлээлгелерин күүсетпээни дээш депутаттарны харыысалгага киирериниң чурумун Хуралдың регламентизи-биле тодаргайлаар.

18 чүүл. Хуралдың шиитпири.

1. Сессияга киирген айтырыглар талазы-биле шиитпирлерни Хурал хүлээп алыр. Хуралдың шиитпирлерин сессияга ажык, оон иштинде ат барымдаалап азы чажыт бадылаашкын-биле хүлээп алыр.

2. Хурал даргазын болгаш оон оралакчыларын соңгуур база хостаар дугайында, Хуралдың органнарын тургузар дугайында, Хуралдың доктаамал болгаш өске-даа комиссияларының даргаларын, тус чер администрациязының албан-дужаалдыг кижилерин бадылаар дугайында, тус чер бюджедин, девискээрлерниң хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын бадылаар дугайында, оларны өскертир болгаш күүседир дугайында, чер-черниң бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмнү (Уставты) болгаш Хуралдың регламентизин хүлээп алыр (өскертир) дугайында, депутатка дээп болбазын күш чок болдурар дугайында, а ол ышкаш Хуралдың оон мурнунда хүлээп алган шиитпирлерин күш чок болдурар дугайында, Хуралдың шиитпиринге тус чер администрациязының удуртукчузунуң удурланыышкынын хүлээп албас дугайында шиитпирлер дээш ол Хуралга доктааттынган депутаттар санының ортаа кезиинден хөй нуруузу бадылаар болза, ук шиитпирлер хүлээп алдынган деп санаар.

3. Тус чер администрациязының удуртукчузунга бүзүревес чорукту илергейлээр дугайында Хуралдың шиитпири дээш ол хуралга доктааткан депутаттар санының үштүң ийи кезиинден эвээш эвези бадылаар болза, ук шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

4. Хурал сессиязының хүн чурумунга айтырыгларны киирери дээш ол Хуралга доктааткан депутаттар санының үштүң бирээден эвээш эвези бадылаар болза, шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

5. Хуралдың сессиязынга ат барымдаалап бадылаашкынны чорудар дугайында шиитпир дээш ол Хуралга доктааткан депутаттар санының бештиң бирээден эвээш эвези бадылаар болза, ук шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

6. Бо чүүлдүң 2-5 бөлүктеринде айыттынмаан айтырыглар талазы-биле Хуралдың шиитпири дээш олурушкан депутаттарның ортаа кезиинден хөй нуруузу бадылаар болза, ол шиитпир хүлээп алдынган деп санаар.

7. Ол шиитпирниң күүселдезин хандырарынга саң-хөө, материал-техниктиг, организастыг хөреңгилер, а ол ышкаш оон күштүг болуп эгелээр хуусаазын хуралдың шиитпиринге айыттынган турар ужурлуг.

8. Хуралдың шиитпирин хүлээп алдынган соолунде он хонуктан орай эвес хуусаада оон күүсекчилеринге ол шиитпирни чедирер.

9. Албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның харыысалгазын айтып көргүскен Хурал шиитпирин парлааның соолунде ийи неделя болганда, ол күштүг болур.

10. Хуралдың бодунуң эрге-хүлээлгелерин ёзугаар хүлээп алган шиитпирлерин оон девискээринде турар бүгү күрүне органнарының болгаш хөй-нийти организацияларының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның чагыртып турар черлеринден, өнчүзүнүң хевирлеринден хамаарылга чокка, ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилерниң болгаш хамаатыларның күүседири албан болур.

11. Хуралдың хоойлужудулгага дүүшпес шиитпирин улус депутаттарының үстүнде турар Хуралы күш чок болдурган туруп болур.

19 чүүл. Хуралдың сессиязынга албан-дужаалдыг кижилерниң ыяап-ла келген турары.

Хуралдың девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчулары азы албан-дужаалдыг өске-даа кижилери улус депутаттарының негелделеринге харыылаары-биле, Хуралдың эрге-хүлээлгелеринге хамаарышкан айтырыглар дугайында информацияны бээр дээш Хуралдың азы оон даргазының негээнин ёзугаар Хуралдың сессиязынга келген турар хүлээлгелиг. Чөптүг чылдагааннар чокка келбес болза, тус чер Хуралының шиитпирин күүсетпээни дээш доктааттынган харыысалгага онаашкан турар.

20 чүүл. Хурал сессиязының протоколу

Сессия чоруп турда, оон протоколун тургузар. Протоколга Хурал даргазы болгаш Хурал депутаттарының иштинден соңгуттурган сессия секретары (секретариаттың удуртукчузу) ат салыр.

21 чүүл. Хурал даргазы

1. Тус чер Хуралының соңгулдаларын оон даргазы организастаар.

2. Хуралдың даргазын депутаттарның иштинден Хуралдың бүрүн эрге-хүлээлгелериниң хуусаазында чажыт бадылаашкын-биле сессияга соңгуур болгаш дараазында чаа чыыштың Хуралының даргазы соңгуткуже чедир бодунуң хүлээлгелерин ол күүседир.

3. Хурал даргазы Хуралга отчеттуг болгаш сессияга чажыт бадылаашкын-биле кайы-даа үеде дедир келдиртип, халашкан туруп болур. Хурал даргазын соңгуур азы албан-дужаалындан ону хостаар дугайында саналды киирериниң чурумун Хуралдың регламентизи-биле тодаргайлаар.

4. Бодунуң эрге-хүлээлгелеринден Хурал даргазының эки тура-биле халажырын оон бижимел билдириишкиннинге үндезилээш, ол Хуралга доктааткан депутаттар санының бадылаашкынның хөй нуруузу-биле хандырар.

Хурал даргазының халажырын Хурал хүлээп албаан таварылгада, Хурал даргазы билдириишкин берген соолунде ийи ай хуусаа эрткенде бодунуң эрге-хүлээлгелеринден хосталыр эргелиг.

5. Хурал даргазы:

а) чон-биле, күш-ажылчы коллективтер, девискээрниң хөй-нийти бот-башкарылга органнары, бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле харылзааларга Хуралды төлээлээр;

б) Хуралдың сессияларын чыылдырар, оларны эрттирер үезин болгаш черин, а ол ышкаш хүн чурумунуң төлевилелин депутаттарга база чурттакчы чонга чедирип дыңнадыр;

в) Хуралдың сессияларын болгаш Хуралга чугаалажып көөр кылдыр киирер айтырыгларны белеткээрин удуртур;

г) Хуралдың хуралдарын даргалап башкарар, Хуралдың регламентизинге дүүштүр иштики чурумун башкарып таарыштырар;

д) Хуралдың девискээринде ажыл-херектерниң байдалының дугайында аңаа илеткээр;

е) Хуралдың шиитпирлеринге, сессиялар протоколдарынга (сессия секретары-биле кады), Хуралдың өске-даа документилеринге ат салыр;

ж) Хурал аппаратының ажылын удуртур, Хурал аппаратының структура адырларының удуртукчуларын томуйлаар болгаш албан-дужаалындан хостаар;

з) Күш-ажыл дугайында РСФСР Хоойлужудулгазынга дүүштүр Хурал аппаратының ажылдакчыларынга сагылга-чурум доңгулдаларын онаар;

и) Хурал аппаратынга специалистерни, дузалал болгаш техниктиг ажылдакчыларны хөлезилеп алырының база оларны үндүрериниң эргезин ажыглаар;

к) Хурал депутаттары бодунуң эрге-хүлээлгелерин күүседиринге идиг бээр, эргежок чугула информация-биле оларны хандырарын организастаар, депутаттар Хуралга, оон органнарынга болгаш соңгулда округтарынга ажылдаарынга оларны албан азы бүдүрүлге хүлээлгелерин күүседиринден хостаары-биле холбашкан айтырыгларны сайгарып көөр;

л) Хуралдың доктаамал болгаш өске-даа комиссияларының, депутаттар бөлүктериниң ажыл-чорудулгазын холбаштырар;

м) Хуралдың доктаамал болгаш өске-даа комиссияларынга даалгаларны бээр;

н) Хуралдың ажылынга ажык-чарлыг чорукту хандырар, хөй-нийтиниң саналдарын барымдаалап көөр талазы-биле хемчеглерни алыр;

о) Хуралдың шиитпирлеринге дүүштүр тус черниң референдумнарын организастаарын, Хуралдың эң чугула шиитпирлериниң төлевилелдерин, а ол ышкаш тус чер, республика болгаш ниити эвилел ужур-дузалыг айтырыгларны чугаалажып көөрүн хандырар, Хуралга хамаатыларны хүлээп алырын, оларның дилеглерин, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын чугаалажып көөрүн организастаар;

п) хоойлужудулгага дүүштүр соңгулдаларны организастаарының болгаш депутаттарның бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаарының айтырыгларын көөр;

р) Хуралдың банкыларда санажылга болгаш агар саннарын ажыдар база хаар;

с) Хуралдың сессияларын белеткээринге болгаш эрттиринге, доктаамал болгаш өске-даа комиссияларның, депутаттарның ажылдаарынга, хуралдың аппаратын хандырарынга бюджетте көрдүнген чарыгдалдар, ол ышкаш Хуралдың ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан өске-даа чарыгдалдар талазы-биле акша-хөреңгилерниң башкарыкчызы болур;

т) хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда судка азы арбитраж судунга киирер негелде билдириишкиннеринге Хуралдың өмүнээзинден ат салыр;

у) Хуралдың дагзыры азы хоойлужудулганың аңаа хүлээткен өске-даа айтырыгларны шиитпирлээр.

6. Суур, суму хуралдарынга Хурал даргазының хүлээлгелерин тус чер администрациязының удуртукчузунга даандырган туруп болур. Бо таварылгада бо чүүлдүң «л», «м», «р», «с» бөлүктеринде көрдүнген доктаамал комиссияларның даргаларынга хүлээндирер азы сессияга Хурал боттандырар эрге-хүлээлгелерден аңгыда, Хурал даргазы болур оон эрге-хүлээлгелерин бо чүүлге дүүштүр тодаргайлаар.

22 чүүл. Хурал даргазының оралакчызы

1. Хуралдың регламентизин ёзугаар доктааткан хүлээлгелер хуваалдазынга дүүштүр хүлээлгелерни Хурал даргазының оралакчызы боттандырар, Хурал даргазының даалгаларын күүседир, а дарга чок азы бодунуң хүлээлгелерин күүседир аргазы чок болу берген таварылгада оон хүлээлгелерин боттандырар.

2. Дарганың оралакчызы Хуралдың сессиязынга депутаттарның иштинден Хуралдың даргазының кииргенин ёзугаар чажыт бадылаашкын-биле Хуралдың бүрүн эргелериниң хуусаазынга соңгуттурар.

Хуралдың шиитпирлээнин ёзугаар дарганың элээн каш оралакчыларын соңгуп болур.

3. Хуралдың даргазының оралакчызы Хуралга отчёт бээр хүлээлгелиг болгаш кандыг-даа үеде сессияга чажыт бадылаашкын-биле дедир кыйгыртып болур. Хуралдың даргазының оралакчызын соңгуурунуң азы ону албан-дужаалындан хостаарының чурумун Хуралдың регламентизи тодарадыр.

4. Хуралдың даргазының оралакчызының бодунуң бүрүн эргелерин эки тура-биле дүжүрериниң дугайында дилээ оон бижимел билдириишкининиң үндезининге ук Хуралга доктааттынган депутаттарның санындан бадылаашкыннарның хөй кезии-биле хандыртынар.

Халажылганы Хурал хүлээп албаан таварылгада Хуралдың даргазының оралакчызы билдириишкин киирген соонда, ийи ай эрткенде бодунуң бүрүн эргелерин боду дүжүрүп болур эргелиг.

23 чүүл. Хуралдың комиссиялары

1. Хуралдың эрге-хүлээлгезинге хамааржы бээр айтырыгларны баш бурунгаар сайгарып алыр болгаш белеткээр, оон-биле кады оон шиитпирлерин база күрүне органнарының өске-даа нормативтиг актыларын амыдыралга боттандырарынга деткимче көргүзер. Хуралдың баш билир айтырыгларының хемчээлинге тус чер администрациязының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база организацияларның ажыл-чорудулгазын контрольдаар сорулга-биле депутаттарның

[Уланчызы 3-кү арында]

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

саныңдан бодунуң бүрүн эргелериниң хуусаазынга доктаамал комиссияларны Хурал соңгуп алыр.

2. Доктаамал комиссиялар бодунуң составындан комиссияның даргазын, секретарын, а эргежок чугула херек апарган таварылгаларда дарганың оралакчызын (оралакчыларын) соңгуур. Доктаамал комиссияларның даргалары Хуралдың сессиязынга бадылаттырар.

3. Доктаамал комиссияларның составынга ук Хуралдың даргазы, ооң оралакчылары, прокурорлар, судьялар соңгуттурган туруп болбас.

4. Хурал түр комиссияны тургузуп болур. Түр комиссияларның сорулгаларын, хемчээлин болгаш оларның бүрүн эргелериниң хуусаазын Хурал оларны тургузуп тура тодарадыр.

5. Айтырыглар шиитпирлээринге болгаш белеткээринге комиссиялар төлевирлиг азы төлевир чок үндезинге специалистерни киириштирип болур. Хуралга ажылдаары-биле хаара туттунган специалистер комиссияның хуралдарынга чөвүлээр эргелиг киржип болур.

6. Доктаамал болгаш түр комиссиялар оларны соңгаан Хуралдарның мурнунга харыысалгалыг болгаш аңаа отчёт бээр хүлээлгелиг.

24 чүүл. Доктаамал комиссияларның бүрүн эргелери

1. Хуралдың доктаамал комиссиялары:

а) экономиктиг болгаш социал хөгжүлдениң планнарының болгаш программаларының, бюджеттиң, Хуралдың өске-даа айтырыглар талазы-биле шиитпирлериниң төлевилелдерин ажылдап кылырынга киржир болгаш оларның талазы-биле боттарының санал-оналдарын киирер;

б) Хуралдың, ооң даргазының даалгазы-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле комиссияның ажыл-чорудулгазынга хамааржыр айтырыгларны белеткээр, оларның талазы-биле шиитпирлер төлевилелдерин белеткээр; тус чер чагыргазының дилээ-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле ооң шиитпирлериниң төлевилелдериниң талазы-биле түңнелдер үндүрер, оларга боттарының саналдарын киирер;

в) Хуралдың соңгуп, томуйлап, бадылап турар кандидатураларының талазы-биле санал-түңнелдерин киирер.

г) Хуралдың баш билир айтырыгларының хемчээлинге Хуралдың девискээринде турар тус чер чагыргазының, бүдүрүлге черлериниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының кымга чагыртып турарындан база өнчү-хөреңги хевирлеринден хамаарылга чокка амгы хоойлужудулганы болгаш Хуралдың шиитпирлерин күүседип турарын контрольдаар; бо айтырыглар талазы-биле чогуур удуртукчуларның илеткелдерин болгаш дыңнадыгларын дыңнаар;

д) Хуралдың болгаш Хуралдың даргазының даалгаларын күүседир;

е) Хуралдың, ооң даргазының даалгазы-биле азы бодунуң эгелээшкини-биле Хуралдың баш билир айтырыгларының хемчээлинге депутат истелгезин чорудар болгаш алдынган түңнелдер дугайын Хуралга азы Хурал даргазынга дыңнадыр.

ж) тус чер ужур-дузалыг эң чугула айтырыгларны чурттакчы чоннуң чугаалажып көөрү-биле үндүрер дугайында саналды Хуралга азы ооң даргазынга киирип чедер;

з) тус чер бот-башкарылгазының дугайында чогуур Дүрүм (Устав) ёзугаар оларга онааттынып болур өске-даа хүлээлгелерни боттандырар.

2. Хуралдың бодунуң баш билир айтырыгларынга кирип турар бир тускай айтырыгны шиитпирлээрин Совет доктаамал комиссияга дагзып азы Хуралдың баш билир айтырыгларынга хамааржыр чамдык айтырыгларны кандыг-бир чогуур үе дургузунда шиитпирлээрин доктаамал комиссияга төлээледип болур. Маңаа хоойлужудулга ёзугаар чүгле сессияга шиитпирлеттинер ужурлуг айтырыглар кирбес. Ындыг таварылгада доктаамал комиссияның шиитпирлерин күүседири албан болур.

3. Күрүне органнары болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннары, бүдүрүлге албан черлери, организациялар оларның кая чагыртып турарындан болгаш өнчү-хөреңгизиниң хевирлеринден кандыг-даа хамаарылга чокка, ооң-биле кады албан-дужаалдыг кижилер доктаамал комиссияның негелдезин ёзугаар Хуралдың баш билир айтырыгларының хемчээлинге аңаа эргежок чугула документилерни, бижимел түңнелдерни, өске-даа материалдарны кандыг-даа соңгаарладыышкын чок бээр хүлээлгелиглер.

4. Доктаамал комиссияның шиитпирлерин Хуралдың девискээринде турар күрүне органнары болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннары, бүдүрүлге черлери, албан черлери, организациялар, бир эвес ол шиитпирлер оларга адрестеттинген болза, албан-биле сайгарып, чугаалажып көөр ужурлуг. Хүлээп алдынган хемчеглер дугайында комиссияга ооң доктаатканы хуусаада, ынчалза-даа бир айдан орай эвес үе дургузунда дыңнаткан турар ужурлуг.

25 чүүл. Хуралдың доктаамал комиссияларынга ажык чугаалажыышкын

Хуралдың ажыл-чорудулгазынга хамааржыр болгаш хөй-ниити ужур-дузалыг айтырыглар талазы-биле ажык чугаалажыышкынны доктаамал комиссия бодунуң эгелекчи саналы-биле ийикпе, азы Хуралдың шиитпири-биле чорудуп болур.

Доктаамал комиссияларга ажык чугаалажыышкыннарны чорударының чуруму Хуралдың регламентизи-биле тодарадыр.

26 чүүл. Хуралдың өске-даа органнары

Бодунуң ажылын организастаары-биле база чүгле сессияның эргезинге хамаарышканындан аңгыда, бодунуң чамдык бүрүн эргелерин боттандырары-биле доктаамал болгаш түр комиссиялар-биле чергелештир, депутаттарны киириштирип тургаш, өске-даа органнарны Хурал тургузуп ап болур. Ындыг органнарны тургузарының чуруму, оларның бүрүн эргелериниң хуусаазы, ооң-биле кады оларның эрге-хүлээлгезиниң кандыг болуру Хуралдың регламентизи-биле хоойлуга дүүштүр тодараттынар

27 чүүл. Депутаттар каттыжыышкыннары

Хуралга доктаамал болгаш түр депутаттар бөлүктери, клубтар, өске-даа эки тура депутаттар каттыжыышкыннары тургустунуп болур. Депутаттар бөлүктерин тургузарының чуруму, бүрүн эргелери база оларның бүрүткелин чорударының чуруму Хуралдың регламентизи-биле тодараттынар.

28 чүүл. Хуралдың аппарады

Хуралдың ажыл-чорудулгазын организастыг болгаш хоойлу-дүрүмге дүүшкен болуру-биле, эргежок чугула материалдар белеткээринге доктаамал комиссияларга болгаш депутаттарга дуза чедирер сорулга-биле Хурал бодунуң аппарадын тургузуп ап болур эргелиг.

3 эге

Тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазының структуразы болгаш организастыг үндезиннери

29 чүүл. Тус чер чагыргазы

1. Районга, хоорайга, суурларга, сумуга эргелеп башкарар орган тус черниң чагыргазы ол болур. Күүсекчи болгаш шиитпир үндүрер хүлээлгезин ол РСФСР-ниң девискээринде ССР Эвилелиниң күштүг бооп турар актыларын, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың, РСФСР-ниң Президентизиниң, РСФСР-ниң чазаанын, Тыва Республиканың Дээди Совединиң, Тыва Республиканың чазаанының актыларын, чер-чер Хуралдарының боттарының бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алганы тус черниң бот-башкарылга органнарының база хамаатыларның эргелерин, эрге-ажыктарын хоойлу ёзугаар хандырар шиитпирлерни күүседип база аңаа үндезилээш, боттандырып чорудар.

2. Тус чер чагыргазы чогуур тус чер Хуралынга, а ол ышкаш оларның эрге-хүлээлгелериниң аайы-биле үстүкү күүсекчи болгаш шиитпирлекчи органнарга отчёттуг болур.

3. Тус чер чагыргазының структуразын, ону хандырарынга үнер чарыгдалдарның хемчээлин чогуур Хурал доктаадыр.

30 чүүл. Тус чер чагыргазының удуртулгазы

1. Тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазын тус чер чагыргазының удуртукчузу башкарар. Тус чер чагыргазының удуртукчузунуң албан-дужаалының тодаргай адын тус черниң чаңчылдарынга үндезилеп, чогуур Хурал тургузар болгаш тус чер бот-башкарылгазының дугайында Дүрүмге (Уставка) ону быжыглаар.

2. Тус чер чагыргазының удуртукчузун чогуур Хуралдың девискээринге чажыт бадылаашкын-биле чоруткан ниити дорт болгаш дең соңгулдаларга беш чыл хуусаалыг бадылап соңгуур. Тус чер чагыргазының удуртукчузунуң соңгулдаларын эрттирери хоойлу-биле тодараттынар.

3. Тус чер чагыргазының удуртукчузу бодунуң бүрүн эргезин тус чер чагыргазының чаа удуртукчузу болур кижи ол албан-дужаалга киргижеге чедир камгалап арттырар.

4. Тус чер чагыргазының удуртукчузу бодунуң бүрүн эргелерин чааскаан удуртурунуң принциптеринге дүүштүр боттандырар.

Тус чер чагыргазынга хоойлу ёзугаар көрдүнген бүрүн эргелерни боттандырар дээш тус чер чагыргазының удуртукчузу харыысалгалыг болгаш Хуралдың эрге-хүлээлгелеринге хамааржыр кылдыр көрдүнген айтырыгларны шиитпирлээр эрге чок.

31 чүүл. Тус чер чагыргазының удуртукчузунуң бүрүн эргелери

Тус чер чагыргазының удуртукчузу:

а) тус черниң ажыл-агый адырларын, социал адырны удуртуп башкарарының, а ол ышкаш хөй-ниитиниң корум-чурумун база хамаатыларның эргелерин камгалаарын организастаарының схемазын ажылдап кылыр;

б) тус чер чагыргазының структуразын ажылдап кылгаш, бадыладыры-биле Хуралга киирер;

в) тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларынга, органнарынга болгаш тус чер бюджединде турар албан черлеринге ниити удуртулганы, а ол ышкаш муниципалитет өнчү-хөреңгиде турар бүдүрүлгелерни башкарарының талазы-биле бүрүн эргелерин бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле боттандырар;

г) Хуралдың шиитпирлериниң күүселдезин, бодунуң үндүргени шиитпирлерин чогуур девискээрде турар бүгү күрүне органнарының болгаш хөй-ниити каттыжыышкыннарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база организацияларның күүседип турарын бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле организастаар, контрольдаар;

д) күрүне органнары-биле хөй-ниити каттыжыышкыннары, бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар-биле, ооң иштинде даштыкы-даа керээлерни, дугуржулгаларны чарар;

е) тус чер чагыргазының ажыл-чорудулгазының дугайында отчётту чогуур Хуралга чыл санында киирер;

ж) тус чер чагыргазының саң-хөө, кадык камгалал, улус өөредилгезиниң, культура талазы-биле органнарының удуртукчуларын Хуралга бадылаары-биле киирер; тус чер чагыргазының структуразының талазы-биле адырларының удуртукчуларын болгаш өске-даа албан-дужаалдыг кижилерни ол албан-дужаалга томуйлаар азы оон хостаар; иштики херектер килдизиниң начальнигинге чогуур иштики херектер органының начальнигиниң саналдап турары кандидатураны Хуралга бадыладыры-биле киирер. хөй-ниитиниң айыыл чок чоруунуң талазы-биле милицияның (тус чер милициязының) начальнигин ол албан-дужаалга бадылаар болгаш оон хостаар;

з) хамаатыларны хүлээп алырын, оларның саналдарын, билдириишкиннерин болгаш хомудалдарын көөрүн, ол талазы-биле шиитпир хүлээп алырын организастаар;

и) девискээрде турар хөй-ниити бот-башкарылга органнарының саналдарын бодунуң ажыл-чорудулгазынга өөренип көөр болгаш барымдаалаар, санал-оналдарны өөренип көргениниң түңнелдерин оларга дыңнадыр;

к) тус чер чагыргазының штадын тодарадып, кадрлар-биле ажылды, олар-биле аттестация чорударын организастаар болгаш ажылдакчыларның мергежилин бедидеринче угланган хемчеглерни алыр;

л) тус чер чагыргазының эрге-ажыын төлээлээр, судка, арбитраж судунга тус чер ажыл-агыйының, девискээрниң база ол ышкаш чогуур эрге-чагырга болгаш эргелел органнарының эрге-ажыын камгалаар, хандырар талазы-биле хемчеглерни алыр;

м) тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларының, органнарының удуртукчуларының дужаалдарын күш чок болдурар;

н) тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчуларын база ажылдакчыларын шаңнап мактаарының хемчеглерин хоойлу-дүрүмге дүүштүр чорудар, эргежок чугула апарган таварылгада, сагылга-чурум харыысалгазынга оларны онаар;

о) улус депутаттарының соңгулдаларын, референдум эрттирер, аңаа белеткелдер чорудар талазы-биле база депутаттар дедир кыйгыртыр бүрүн эргелерин Хуралдың чогуур комиссиялары боттандырарын чедип алырынга оларга деткимче көргүзер;

п) тус чер эргелелиниң адырларынга хоойлу-дүрүмге дүүштүр комиссияларны тургузар, ооң составының дугайында саналды Хуралга киирер, оларның ажылынга ниити удуртулганы чорудар, комиссияларның бүрүн эргелери бир эвес хоойлу-биле тургустунмаан болза, ону тодарадыр;

р) банк албан черлеринге агар саннарны ажыдар база хаар, тус чер чагыргазының акша-хөреңгизин баш билир, саң-хөө документилеринге ат салыр.

32 чүүл. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары

1. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары ажыл-чорудулгазынга бүгү айтырыглар талазы-биле тус чер чагыргазының удуртукчузунга чагыртыр.

2. Тус чер чагыргазының структуразының талазы-биле адырларының, органнарының удуртукчулары Хуралдың азы ооң даргазының негелдези-биле эргезинде турар адырларда ажыл-херектиң байдалының дугайында илеткелди сессияга азы доктаамал комиссия хуралынга киирер ужурлуг.

3. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырлары болгаш органнары чогуур бюджетке турар.

4. Суур, суму чагыргазының адырлар аайы-биле эргелелдериниң ажыл-чорудулгазын тус чер чагыргазының удуртукчузунуң томуйлааны албан-дужаалдыг кижи баштаан туруп болур.

5. Хуралдың шиитпири-биле улуг-улуг суурларга, суму Хуралдарынга тус чер чагыргазының адырларын тургузуп база болур.

33. Чүүл. Тус чер чагыргазының актылары

1. Тус чер чагыргазының удуртукчузу бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле доктаалдарны, айтыышкыннарны үндүрер. Тус чер чагыргазының структура талазы-биле адырларының болгаш органнарының удуртукчулары дужаалдар үндүрер эргелиг.

2. Тус чер чагыргазының бодунуң эрге-хүлээлгезиниң аайы-биле хүлээп алганы актылары ат салдынарга-ла, күштүг бооп эгелээр.

3. Тус чер чагыргазының удуртукчузунуң хамаатыларның эргелеринге хамааржыр доктаалдарын чурттакчы чонга дыңнадыр ужурлуг.

4. Тус чер чагыргазының үндүрген шиитпирлери хоойлужудулгага болгаш эргезинге дүүштүр Хуралдың хүлээп алган шиитпирлеринге дүүшпейн турар болза, чогуур хурал, үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи орган азы РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр суд солуп болур.

Тус чер чагыргазының шиитпирин солуур дугайында Хуралдың азы үстүнде турар күүсекчи-шиитпирлекчи органның шиитпирин тус чер чагыргазының удуртукчузу судче он хонук хуусаа дургузунда хомудап болур.

5. Тус чер чагыргазының удуртукчузу тус черниң чагырга органнарының база структурлуг салбырларының удуртукчуларының дужаалдарын солуур эргелиг.

6. Тус чер чагыргазының бодунуң эргезинге дүүштүр хүлээп алганы шиитпирлерин ол девискээрде турар бүгү бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, албан-дужаалдыг кижилер болгаш хамаатылар ыяап күүседир ужурлуг.

7. Тус чер чагыргазының шиитпирлерин тус черниң чогуур Хуралынче, ону хүлээп алган үеден бээр он хонук хуусаадан орайтатпайн ыяап чорудар ужурлуг.

34 чүүл. Хуралдың шиитпиринге удурланыр эрге

1. Бир эвес тус чер Хуралының тус чер чагыргазынга хамаарыштыр хүлээп алган шиитпири хоойлужудулгага азы Хуралдың өске шиитпиринге дүүшпейн турар деп санаар болза, азы саң-хөө материал-техниктиг болгаш организастыг чүүлдер-биле чедир хандыртынмаан болза, чогуур Хуралдың шиитпиринге тус чер чагыргазы удурланыр эргелиг.

2. Удурланыышкынга эргежок чугула барымдааларны бижип тургаш, Хуралдың шиитпири үнген хүнден эгелеп беш хонук хуусаа дургузунда киирер.

3. Тус чер чагыргазының Хурал даргазынга удурланыышкын тывыскан үезинден эгелеп удурланыышкын болдурган шиитпирниң күүселдези доктааттынар.

4. Ук хуралдың депутаттарының ниити санының чартыындан эвээш эвези удурланган шиитпирни арттырар дээш бадылаар болза, тус чер чагыргазының удуртукчузунуң удурланыышкынын Хурал хүлээп албас. Бо таварылгада Хуралдың шиитпири ооң айыткан хуусаазындан эгелеп күштүг болур болгаш тус чер чагыргазының удуртукчузу ийи катап удурланыышкын киирбес.

Бир эвес Хуралдың шиитпирин күштүг болуп турар хоойлужудулгага дүүшпес деп көргеш, удурланыышкын кылган болза, ону Хурал хүлээп албаан таварылгада тус чер чагыргазының удуртукчузу Хуралдың шиитпиринге хамаарыштыр хомудалды судче азы үстүнде турар Хуралче киирер.

5. Бир эвес тус чер чагыргазының удуртукчузунуң удурланыышкынынга бир ай дургузунда хүлээп көрдүнмээн болза, хуралдың удурланыышкын болдурган шиитпири солуттунган деп санаттынар.

35 чүүл. Тус чер чагыргазынга бүзүрел чок чорукту чарлаары

1. Хурал даргазы, доктаамал комиссия ол Хуралга көрдүнген депутаттарның ниити санының үштүң бир кезиинден эвээш эвези кирип турар депутаттар бөлүү тус чер чагыргазының удуртукчузунга, а ол ышкаш тус черниң чагырга органнарының болгаш структурлуг салбырларының удуртукчуларынга бүзүревес чорукту илередир дугайында барымдаалыг саналды Хуралга киирер эргелиг.

2. Ол Хуралга доктааткан депутаттарның ниити санының үштүң бир кезиинден эвээш эвези ол дээш бадылаан болза, тус чер чагыргазының удуртукчузунга, а ол ышкаш тус черниң чагырга органының болгаш структурлуг салбырының удуртукчуларынга бүзүревес дугайында Хуралдың шиитпири хүлээп алдынган деп санаттынар.

3. Тус чер чагыргазынга бүзүревес дугайында шиитпирни хүлээп алган болза, Хурал хоойлужудулгага дүүштүр тус чер чагыргазының удуртукчузун дедир кыйгыртыр дугайында бадылаашкынны томуйлаар.

4. Тус черниң чагырга органнарының болгаш структурлуг салбырларының удуртукчуларынга бүзүревес дугайында Хуралдың шиитпири оларны албан-дужаалдан хостаар барымдаа болур.

III. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

4 эге

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг үндезини

36 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы

Тус чер бот-башкарылгазының экономиктиг баазазы болза, бойдус курлавырлары, (чер, ооң байлактары, суглар, арга-арыг, үнүштер болгаш дириг амытаннар), муниципалитет болгаш тус чер бот-башкарылгазының орулга алыр болгаш ол девискээрниң чурттакчы чонунуң негелделерин хандырар үндезин бооп турар өске-даа өнчүзү болур.

37 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү (муниципалитет өнчүзү)

1. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү (муниципалитет өнчүзү) болза ол девискээрниң чурттакчы чонунуң байлаа болур.

2. Кожууннуң, хоорайның болгаш оларда кирип турар административ-девискээр черлериниң өнчүзүнде тус чер бот-башкарылганың эт-севи, тус чер бюджединиң, бюджеттен дашкаар болгаш валюта фондуларының акша-хөреңгизи, муниципалитеттиң чуртталга фондузу, муниципалитеттиң чуртталга фондузунуң бажыңнарында улус чурттавас оран-сава, инженер инфраструктура объектилери болгаш чоннуң коммунал хандырылгазын боттандырып турар болгаш ол девискээрде турар өске-даа объектилер, хоойлуда көрдүнген өске таварылгалардан аңгыда, кирип турар.

3. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнге (муниципалитет өнчүзүнге) чер участоктары, даг девискээрлер, бойдус объектилери (суг хөөлбектери, арга-арыг, оймалыктар, өске-даа черлер), үнелиг саазыннар болгаш саң-хөөнүң өске-даа чүүлдери, чуртталга эвес оран-сава, бүдүрүлгелер, эт-хөреңгиниң өске-даа комплекстери, улус өөредилгезиниң, культураның, кадык камгалалының албан черлери, а ол ышкаш ол девискээрниң чурттакчы чонунуң коммунал-амыдырал болгаш социал-культура хереглелдерин хандырарынга эргежок чугула өске-даа эт-хөреңги кирер.

38 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүн (муниципалитет өнчүзүн) баш билип ажыглаары болгаш эргелеп башкарары.

1. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүн тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы бо хоойлужудулгага дүүштүр харылаар айтырыгларының аайы-биле баш билип ажыглаар болгаш эргелеп башкарар.

2. Тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы дараазында эргелерлиг:

а) тус чер бот-башкарылгазында турар өнчүнү түр азы доктаамал эдилээр кылдыр дамчыдар, оларны арендага бээр, садар, хоойлужудулга ёзугаар көрдүнген азы тус чер Хуралының боттарының бүрүн эргезин ёзугаар үндүрген актыларын ёзугаар хавырар;

б) тус чер бюджединиң акша-хөреңгизин болгаш бюджеттен дашкаар база валюта фондуларын баш билип ажыглаар:

в) муниципалитет бүдүрүлгелерин хавырып турар үеде тускай хуусаада оларны эде дерир, а ол ышкаш оларның бүдүрүп турар продукциязының ассортиментизин өскертир талазы-биле кызыгаарлаашкынны доктаадып тургузар;

г) тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү кылдыр бүдүрүлгелерни, оларның структурлуг салбырларын, а ол ышкаш күрүне өнчүзү болуп турар болгаш ук девискээрниң чурттакчы чонунуң коммунал-амыдырал база социал-культура хереглелдерин хандырарынга, ооң ажыл-агый комплекизин ажылдадырынга онза чугула ужур-дузалыг эт-хөреңгини дамчыдып бээрин азы садарын чогуур органнардан негээр;

д) тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнде объектилерни күрүне өнчүзү кылдыр хавырган таварылгада чедиртинген когаралды бүрүн эгиттирер;

е) муниципалитет өнчүзүнүң чамдык объектилерин тус чер бот-башкарылгазының өске органнарынга баш билип ажыглаар эргени дамчыдар.

Бодунуң девискээринде турар бажыңнарны, тудугларны болгаш тус черниң хереглелдеринге ажыглаттынып болур өске-даа объектилерни хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар күрүне органнарындан мурнады садып алыр эрге тус чер Хуралдарында бар.

3. Тус чер чагыргазының органнары боттарынга берлинген эргелерге дүүштүр муниципалитет өнчүзүн эргелеп башкарар, а ол ышкаш тус чер бюджединиң акша-хөреңгизин баш билип чарыглаар.

4. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү болуп турар болгаш муниципалитет бүдүрүлгезинге быжыглаттынган эт-хөреңгини бүдүрүлге бүрүнү-биле ажыглаар эргелиг.

5. Тус чер башкарылгазынга хамаарышпайн турар болгаш муниципалитет бюджединде турар албан черинге өнчү кылдыр быжыглаттынган эт-хөреңгини ол албан чери удуртуп башкарар.

6. Башкарып эдилээрин Хуралдың чөпшээрели-биле боттандырар. Чогум тус чер бот-башкарылгазының өнчүзү болуп турар чүүлдерниң данзызын, а ол ышкаш бүдүрүлгениң эт-хөреңгизинге тус чер Хуралының бюджет акша-хөреңгизинден салыышкынының хемчээлин чогуур тус чер Хуралы доктаадып тургузар.

39 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының өнчүзүнге санаттынмайн турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар-биле тус черниң бот-башкарылга органнарының аразында харылзаазы

1. Бодунуң чагыргазында девискээрге сагынгыр-тывынгыр ажыл-херекти хөгжүдеринге тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы илиг бээр.

2. Тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы ол девискээрже продукцияны болгаш бараанны киирер база оон үндүр сөөртүрүнге кызыгаарлаашкынны, ол ышкаш ажыл-агый чорудулгазынга кызыгаарлаашкынны хоойлуда көрдүнген таварылгалардан аңгыда болдурбас.

3. Муниципалитет өнчүзүнүң составында кирбейн турар бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле тус чер бот-башкарылгазының органнарының ажыл-агый харылзаалары керээлиг үндезин ёзугаар тургустунар.

4. Тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы бүдүрүлгелерниң ажыл-чорудулгазының ук девискээрниң чурттакчы чонунга ужур-дузалыын барымдаалап тургаш, үндүрүг болгаш өске-даа чиигелделерни, артык эргелерни тыпсыр эргелиг, ону чогуур тус чер бюджединиң орулгазы кылдыр кирер үндүрүглерниң болгаш өске-даа төлевирлериниң түңнүнге дүүштүр кылыр.

5. Бүдүрүлгелерни тургузарын азы эде кылырын, оларның ук девискээрге бойдус курлавырларын ажыглаарын тус чер Хуралының азы тус чер чагыргазының эргезинге дүүштүр чөпшээрели-биле боттандырар.

6. Хуралдың девискээринде ажыктыг казымалдар чыдар черлерни ажыглаарының негелделерин Хуралдың азы тус чер чагыргазының шиитпири-биле, РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр тодарадыр.

7. Кожууннуң, хоорайның тус чер чагыргазы муниципалитет өнчүзү болуп турар ажыктыг казымалдарның чыдар черлерин ажылдарының чурумун тодарадыр болгаш ажыглааны дээш төлевирни хоойлужудулгага дүүштүр доктаадып тургузар.

8. Тус чер Хуралы болгаш тус чер чагыргазы дараазында эргелерлиг:

— девискээрниң социал-экономиктиг комплекстиг хөгжүлдезинге бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның киржилгезин дүүштүрер;

— бүдүрүлге болгаш социал инфраструктураның объектилерин акшаландырарынга, тударынга, септээринге база ажыглаарынга бүдүрүлгелерниң, организацияларның хамаатыларның база тус чер бюджединиң акша-хөреңгилерин эки тура үндезинге каттыштырар;

— тус черниң оруктарын, бойдус камгалалының база өске-даа сорулганың объектилерин тударынга база ажыглаарынга доктааттынган хоойлужудулга ёзугаар бүдүрүлгелерни база организацияларны хаара тудар.

40 чүүл. Тус чер бот-башкарылга органнарының болгаш ооң өнчү объектилериниң материал-техниктиг хандырылгазы

1. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының база муниципалитет бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының материал-техниктиг хандырылгазы дорт ажыл-агый харылзааларының, мөөннеп база үүрмектеп садар садыгның үндезининге боттаныр.

2. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге чугула база төпчүткен ёзу-биле хуваар материал-техниктиг курлавырларны эргелеп башкарылганың чогуур органнары тус чер Хуралдарынга тускайлап бээр.

41 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының органнарының даштыкы экономиктиг харылзааларга киржилгези

1. Тус чер Хуралдары болгаш тус чер чагыргазы даштыкы экономиктиг харылзааларны хоойлужудулгада көрдүнген чурум ёзугаар организастаар.

2. Тус чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының эргелери болза:

— боттарында бар болуп турар валюта хөреңгилериниң күсели-биле база өске үндезинге даштыкы партнёрлар-биле продукцияны садып алыр база садар керээлерни чарар;

— чоннуң хереглел бараанннарын бүдүрер болгаш чонга ачы-дуза чедирер талазы-биле кады ажылдаар бүдүрүлгелерни тургузар, ол ышкаш өске бүдүрүлгелерни тургузарынга киржир, кызыгаар чоогунуң, эрик кавызының садыглаашкынын организастаар;

— даштыкы экономиктиг муниципалитет организацияларын тургузар, бараанннарны даштыкыже үндүрер аргаларын сайзырадырынга бүдүрүлгелерге дуза көргүзер.

IV. Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө үндезини

5 эге

Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө үндезини

42 чүүл. Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө курлавырлары

Тус чер бот-башкарылгазының саң-хөө курлавырлары тус чер Хуралының бюджет база бюджеттен дашкаар хөреңгилеринден ап турары чээли курлавырларындан, валюта хөреңгилеринден, а ол ышкаш девискээрниң хөй-ниити бот-башкарылга органнарының хөреңгилеринден тургустунар.

43 чүүл. Тус чер бюджеттери

1. Чурттакчы чоннуң эрге-ажыктарын барымдаалап, хамаарышкан девискээрлерниң бюджеттерин тус чер Хуралдары бот-тускайлаң бадылаар.

Тус чер бюджединиң төлевилелин ажылдап кылырын база боттандырарын хамаарышкан тус чер чагыргазы, а төлээлеттирген органнары тударынга көрдүнген чарыгдалдарны Хурал бот-тускайлаң чорудар.

РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында көрдүнмээн болза, бюджет ажылдап кылыышкынынга бадылаашкынынга болгаш күүселдезинге өске органнарның болгаш организацияларның киржилгезин болдурбас.

2. Тус чер бюджединиң хүн бүрү чарыгдалдар кезээниң талазы-биле эң эвээш хемчээлди мурнундагы саң-хөө чылында тус чер бюджединиң чарыгдалдарын хандырарын арттырбышаан, эрге-чагырганың болгаш башкарылганың үстүкү органнарының шиитпирлерин ёзугаар чарыгдалдарның көвүдээнин барымдаалап тодарадыр.

3. Акша-хөреңги чедишпес таварылгада чогуур бюджетти балансылаштырары-биле тус черниң Хуралынга үстүнде турар девискээр деңнелиниң Хуралының бюджединден дотацияларны болгаш субвенцияларны бээр азы таарыштырылга үндүрүглеринден тыртар акшаның нормативтерин тодарады эде көөр, ону РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлуларында доктааткан чурум ёзугаар кылыр.

Тус чер бюджеттериниң орулгалары РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың, кожууннарның, хоорайларның күрүне эрге-чагыргазының болгаш башкарылгазының органнарының шиитпирлер хүлээп алганының түңнелинде эвээжээн азы оларның чарыгдалдары көвүдээнде четпейн турар бюджет акша-хөреңгизин республика (РСФСР) бюджединиң, Тыва Республика бюджединиң, хамаарышкан тус чер бюджеттериниң күсели-биле дуглаар.

Бюджет күүселдезиниң үезинде тус чер бюджединиң немей алдынган орулгалары, а ол ышкаш орулгаларны

(Уланчызы 4.кү арында).

Төлевилел

ТЫВА РЕСПУБЛИКАГА ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНЫҢ ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

(Уланчызы. Эгези 2-ги, 3-кү арыннарда).

ажыр күүсеткениниң азы чарыгдалдарны эвээжедип, камнап алганының түңнелинде тывылган орулгаларның чарыгдалдардан артып турар түңнери чер-чер Хуралдарының эргезинге артар, оларны хавырып болбас болгаш оларның шиитпирлээнин ёзугаар ажыглаттынар.

44 чүүл. Бюджеттиң орулгалары

1. Кожууннарның, хоорайларның (ооң иштинде кожуун хоорайларының), суурларның, сумуларның бюджеттериниң орулгаларынга хамаарыштыр доктааткан нормативтер ёзугаар үндүрүглерден база өске-даа саң-хөө дестеринден орулгаларны киир санаар, ону РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың үндүрүг онаарының дугайында хоойлуларынга дүүштүр кылыр.

3. Кожууннарның, хоорайларның, суурларның, сумуларның бюджеттеринче киирилделерни үстүнде турар девискээр деңнелиниң Хуралдары доктаадыр, аңаа ук девискээрниң бир чурттакчызынга онаажтыр бюджет талазы-биле хандыртынганының ортумак хемчээлин, а ол ышкаш социал инфраструктураның хөгжүлдезиниң тургустунган деңнелин база чогуур администрас-девискээр чериниң хөгжүүрүнүң перспективаларын барымдаалаар.

4. Бо чүүлдүң 3 пунктузунда айыттынган тус чер бюджеттеринче киирилделерниң нормативтерин үстүнде турар девискээр деңнелиниң Хуралы чогуур чер-чер Хуралдарының киржилгези-биле бадылаар.

5. Бүдүрүлгелерниң төлелгелерин тус чер бюджединче ол бүдүрүлгелерниң, оларның салбырларының, а ол ышкаш өске-даа структуралыг черлериниң база кезектериниң турар черлериниң аайы-биле киирер. Элээн каш девискээрлерде салбырларлыг бүдүрүлгелерниң төлелгелерин ук девискээрлерниң бюджеттериниң аразынга бүдүрүлгениң ажылдакчыларының ниити санында чогуур кайы-бир салбырның ажылдакчыларының үлүүн барымдаалап хуваар.

6. Чер-чер Хуралдары мындыг эргелерлиг:

— Хуралдың муниципалитет эргезинде туруп турар бүдүрүлгелерге база өске-даа объектилерге арыг орулгадан үндүрүгнүң хемчээлин, РСФСР-ниң база Тыва Республиканың тус чер үндүрүглериниң болгаш чыылдаларының дугайында хоойлулары-биле тодарадыр тус чер үндүрүглерин, чыылдаларны болгаш каайлыларны доктаадыр. Хуралдың муниципалитет өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның амыдырал хандырылга, коммунал, транспорт болгаш өске-даа ачы-дуза чедирериниң төлевирлериниң тарифтерин, бир эвес ук тарифтерни эрге-чагырганың болгаш башкарылганың үстүкү органнары доктаатпаан болза, доктаадыр;

— арыг орулгадан оларның алыр үлүүнүң хемчээлинге дүүштүр оларның девискээринде туруп турар кандыг-даа бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга ук төлелгелер талазы-биле чиигелделерни доктаадыр, а өске төлелгелерни РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың үндүрүг онаарының дугайында хоойлуларын ёзугаар доктаадыр.

45 чүүл. Тус чер бюджеттериниң чарыгдалдары

1. Кожууннарның, хоорайларның, суурларның, сумуларның бюджеттериниң чарыгдалдарын оларның орулгаларының, а ол ышкаш үстүнде турар девискээр деңнелдериниң бюджеттеринден алган дотацияларның болгаш субвенцияларның күзели-биле боттандырар.

2. Чер-чер Хуралдары бот-тускайлап:

— тус чер бюджеттериниң акша-хөреңгизин ажыглаарының угланыышкыннарын тодарадыр;

— бар акша-хөреңгини барымдаалап, чурттаар оран-бажың, коммунал ажыл-агыйның, кадык камгалалының, улус өөредилгезиниң, социал хандырылганың, культураның, спорттуң, корум-чурум камгалаар органнарының, бойдус камгалалының албан черлерин хандырарынга чарыгдалдарның нормаларын улгаттырар;

— транспорт ээлеринден тырткан үндүрүглерден орулганы транспорт харылзааларын хөгжүдеринче дорт сорулгалыг кылдыр чорудар;

— социал камгалал негеттинип турар чамдык чурттакчыларга немелде чиигелделерни болгаш дузаламчы акшазын доктаадып тургузар;

курлавыр фондуларын, болгаш тускай сорулгалыг фондуларны тургузар;

— оларның тургусканы органнарны, а ол ышкаш тус чер администрациязының органнарын хандырарынга үндүрер чарыгдалдарның хемчээлин доктаадыр.

3. Чер-чер Хуралдары хостуг акша-хөреңгилерин ажыл-агый хемчеглеринге киирип, акцияларга, үнелиг саазыннарга орнап болур, а ол ышкаш доктааттынган чурум ёзугаар хуулуг болгаш хуу чок чээлилерни берип болур.

4. Тус чер бюджединге Хуралдың алган чээлилерин, ооң өрелерин база оларның хууларын төлээринге эргежок чугула акша көрдүнген турар.

5. Социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразының объектилерин тударын, септээрин болгаш хандырарын акшаландырары-биле чер-чер Хуралдарының саң-хөө курлавырларын бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның болгаш хамаатыларның акша-хөреңгилери-биле керээ ёзугаар каттыштырып болур.

46 чүүл. Бюджеттен дашкаар фондулар

1. Чер-чер Хуралдары болгаш тус чер администрациязы бюджеттен дашкаар фондуларны тургузар, аңаа кирер чүүлдер болза:

— экономиктиг болгаш социал айтырыгларны шиитпирлээри-биле чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер администрациязының организастааны хемчеглерни боттандырганының түңнелинде кирген немелде орулгалар база камнап алган саң-хөө курлавырлары;

— хамаатыларның, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң болгаш организацияларның эки тура дадывырлары болгаш дузаламчы кылдыр берген акшалары;

— тус чер чээшкиннеринден база тус чериниң акша-бараан лотереяларындан, аукционнарындан орулгалар;

— продукция (ажылдар, ачы-дуза) кылган дээш өртектерни (тарифтерни) өжегээр улгаттырганы-биле холбаштыр барымдаа чок черге арыг орулганы (орулганы) бүдүрүлгелерниң алганы дээш олардан тырткан торгаал акшазы;

— долгандыр турар хүрээлелди хирлендиргени база бойдус курлавырларын чөп түг эвес ажыглааны база бойдус камгалаар талазы-биле хоойлуларны өске-даа хевир-биле үрээни дээш, санитарлыг нормаларны болгаш дүрүмнерни хажытканы дээш торгаал акшазы, а ол ышкаш чедирген когаралды дуглаан төлелгелер. Ол торгаал акшазын база төлелгелерни бойдус камгалаар болгаш кадыкшыдылга хемчеглерин чорударынга ажыглаар;

— төөгү-культура талазы-биле салгал дамчаан объектилерни үрегдээни болгаш чидиргени дээш ол талазы-биле хоойлуларны өске-даа хевирлиг хажытканы дээш торгаал акшалары, а ол ышкаш чедирген когаралды дуглаан төлелгелер. Ол торгаал акшазын болгаш төлелгелерниң төөгү-культура байлактарының объектилерин катап тургузар база ажаап-карактаар талазы-биле хемчеглерге ажыглаар;

тус чер Хуралының девискээринге болган административтиг хоойлу үрээшкини дээш торгаал акшазы;

— тус чер Хуралының девискээринде турар болгаш муниципалитет өнчүзү болбайн турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң орулгалары чажыртынганын азы эвээжеди көргүскенин хыналдалар илерэткенде, оларның 50 хуузу, а ол ышкаш оларга онааган торгаал акшазының 50 хуузу;

— муниципалитет өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның болгаш албан черлериниң хыналдадан илерээн оларның чажырыпканы азы эвээжеди көргүскен орулгалары, а ол ышкаш оларга онааган торгаал акшазы;

ээзи чок болгаш хавырган эт-хөреңгини садып-саарганындан орулгалар;

бюджеттен дашкаар өске-даа акша-хөреңги.

2. Бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөреңгизи банк албан черлеринде тускай счёттарда турар, оларны хавырып болбас, тус чер Хуралдары болгаш тус чер администрациязы оларны ажыглаар.

47 чүүл. Валюта фондулары.

1. Чер-чер Хуралдары муниципалитет өнчүзү болуп турар бүдүрүлгелерниң, а ол ышкаш чогуур девискээрде туруп турар бүдүрүлгелерниң киирип алган валютазындан тыртып алыр акшазының күзели-биле валюта фондуларын тургузар эргелиг. Валюта фондуларынче тыртар акшаның нормативтерин РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың хоойлулары доктаадыр.

2. Валюта фондуларының акша-хөреңгилери РСФСР-ниң болгаш Тыва Республиканың девискээринде банк албан черлеринге ажыткан счёттарга шыгжаттынар болгаш чер-чер Хуралдары оларны бот-тускайлаң ажыглаар.

48 чүүл. Кредит харылзааларынга база акша эргилдезин организастаарынга чер-чер Хуралдарының киржилгези

1. Юридиктиг чер болуп турар чер-чер Хуралдары болгаш тус чер башкарылгазының өске-даа органнары мындыг эргелерлиг:

— бүдүрүлге болгаш социал сорулгаларга кредиттерни керээ ёзугаар ажыглаар;

саң-хөө кредит албан черлерин тургузарынга болгаш оларның ажыл-чорудулгазынга акционер үндезинге боттарының эргезинде саң-хөө курлавырлары-биле киржир;

— өске чер-чер Хуралдарынга болгаш тус черниң бот-башкарылганың өске-даа органнарынга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга хуулуг болгаш хуу чок чээлилерни бээр;

— социал болгаш бүдүрүлге инфраструктуразын хөгжүдери-биле тус чер чээшкиннерин үндүрер;

тускай сорулгалыг фондуларны тургузар болгаш оларны девискээрниң айтырыгларын шиитпирлээр тускай сорулгалыг программаларга болгаш хемчеглерге кредит бээр курлавыр кылдыр кандыг-даа банкыга дамчыдып бээр.

2. Кожуун, хоорай Хуралдары девискээрниң каттыштырган саң-хөө балансыларын база чурттакчы чоннуң орулгаларының болгаш чарыгдалдарының балансызын тургузар. Тус чер Хуралының девискээринде туруп турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар ук балансыларны тургузарынга эргежок чугула херек медээлерни тус чер администрациязынга бээр.

3. Касса планнарын тургузар, оларның күүселдезин контрольдаар база акша эргилдезин контрольдаар сорулга-биле кожууннуң, хоорайның (республикага чагырткан) девискээринге РСФСР-ниң хоойлуларында доктааткан чурум ёзугаар РСФСР-ниң Төп банкызының салбырларын (эргелелдерин) тургузуп болур.

V. Чер-чер Хуралдарының болгаш тус чер чагыргазының эрге-хүлээлгелери

6 эге

Суур, суму Хуралдарының база суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

49 чүүл. Суур, суму Хуралының бүрүн эргелери

Суур, суму Хуралы:

1. Хуралга чагырткан девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарын болгаш программаларын, бюджедин, оларның күүселдезиниң дугайында отчёттарны бадылаар.

2. Бюджеттен дашкаар фондуларны тургузар, оларның эрге-байдалын болгаш оларны кандыг сорулгага чарыгдаарын тодарадыр; тускай сорулгалыг программаларга болгаш хемчеглерге, девискээр сорулгаларын шиитпирлээринге кредит бээри-биле фондуларны, ооң иштинде социал камгалалдың болгаш дотация фондуларын тургузар; оларны канчаар ажыглаанының дугайында отчёттарны бадылаар.

3. Муниципалитет өнчүзү болуп турар объектилерни садып алырының, тургузарының, эде чаартырының негелделерин хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр; муниципалитет өнчүзү болуп турар объектилерниң даңзызын бадылаар; муниципалитет өнчүзү болуп турар болгаш оларны садып алырда, тургузарда болгаш эде чаартырда Хуралдың чөпшээрели хереглеттинер ужурлуг объектилерниң даңзызын бадылаар.

4. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң, организацияларның удуртукчуларын албан-дужаалга томуйлаарының база оон хостаарының чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр.

5. Муниципалитет бүдүрүлгелерин болгаш муниципалитет эт-херекселин күрүнениң болдурарының база хуужударының негелделерин болгаш чурумун тодарадыр.

6. Бүдүрүлгечи ажыл-чорудулганы деткиир сорулга-биле чиигелделерни болгаш артык эргелерни, оон иштинде үндүрүглер талазы-биле база хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр.

7. Хуралдың чагыргазында турар девискээрге муниципалитет өнчүзү эвес бүдүрүлгелерни тургузарының негелделерин хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр.

8. Хуралдың чагыргазында турар девискээрге чер участоктарын бээриниң база хавырарының, а ол ышкаш чер участоктарын баш билип башкарарының чурумун чер хоойлужудулгазынга дүүштүр тодарадыр.

9. Хуралдың чагыргазында турар девискээрлерге бойдус курлавырларын ажыглаарының дүрүмнерин хоойлужудулгага дүүштүр тодарадыр, экология, санитария, тудуг чорударының талазы-биле нормаларны хажыткан таварылгаларда объектилерни тударын азы ажыглаарын түр соксадыр дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

10. Хуралга чагырткан девискээрге чуртталга пункттарын тударының планнарын болгаш дүрүмнерин бадылаар.

11. Суурнуң, суму Хуралының девискээриниң кызыгаарын доктаадырының болгаш өскертириниң дугайында, ооң эргезинге немелде чер фондузун үндүрүп бээр дугайында, чуртталга пункттарын эде адаарының дугайында саналдарны чогуур Хуралче киирер.

12. Чурттаар оран-саваны хамаатыларның болгаш организацияларның хуу өнчүзү кылдыр дамчыдарының болгаш садарының, чурттаар оран-саваны арендага бээриниң чурумун хоойлужудулгага дүүштүр доктаадыр.

13. Бойдус талазы-биле таарымча чок өскерилгелер, демография байдалын өскерти бээр ийикпе азы өске-даа таарымча чок уржуктарлыг болур хемчеглерни Хуралдың девискээринге эрттирерин РСФСР-ниң санитар-эпидемиология күрүне албанының база Тыва Республиканың Экология болгаш бойдус ажыглаарының талазы-биле күрүне комитединиң үндүрген түңнелинге үндезилеп хоруур.

14. Аңаа чагырткан девискээрде чурттап турар хамаатыларга немелде чиигелделерни болгаш артык эргелерни бодунуң хуузунда акша-хөреңгизиниң күзели-биле тодарадыр.

15. Хоойлужудулгада көрдүнген таварылгаларда күрүне эрге-чагыргазының үстүнде турар органнарының, бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның хүлээп алган актыларын күш чок деп санаарының дугайында негелделерни судка азы арбитраж судунга киирер.

16. Өске хуралдарга, а ол ышкаш чоннуң девискээр хөй-ниити бот-башкарылга органнарынга чамдык бүрүн эргелерни, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылгазының (муниципальтеттиң) өнчү объектилерин болгаш саң-хөө курлавырларын шилчидериниң дугайында шиитпирлерни хүлээп алыр; бот-башкарылганың дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

17. Хоойлужудулга-биле ооң эргезинге хамаарыштырган өске-даа айтырыгларны чугаалажып көөр.

Суур, суму Хуралы суурнуң, сумунуң чагыргазының баштыңының киирген ёзугаар ооң эргезинге хамаарыштырган айтырыгларны чугаалажып көргеш, шиитпирлээн туруп болур.

50 чүүл. Планнаашкының, бюджет-саң-хөө ажылының, муниципалитеттиң өнчүзүн башкарарының, бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар-биле аразында харылзаалар талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Девискээрниң социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының, бюджединиң төлевилелдерин ажылдап кылыр болгаш хуралга бадыладыры-биле киирер, оларны күүседирин организастаар.

2. Суурнуң, сумунуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, организациялардан, колхозтардан, кооперативтерден тус девискээрниң чурттакчыларының эрге-ажыктарынга халдаан туруп болур экологтуг, демографтыг болгаш өске-даа салдарларны чедирипки дег, оларның планнарының болгаш хемчеглериниң төлевилелдериниң дугайында эргежок чугула медээлерни алыр ындыг планнарга болгаш хемчеглерге хамаарыштыр эргежок чугула дугуржулганы боттандырып чорудар.

3. Үстүнде турар Хуралдың девискээриниң (социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң планнарының болгаш программаларының төлевилелдериниң талазы-биле, а ол ышкаш суурнуң, сумунуң девискээринде турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның чурттакчыларның хереглелдерин хандырарын, девискээрниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдези-биле холбашкан айтырыгларның талазы-биле төлевилелдеринге саналдарны киирер.

4. Суурнуң, сумунуң муниципалдыг өнчүзүн башкарар, тус черниң (муниципалитеттиң) эргелеп башкарылгазының өнчү объектилерин садып алырының, тургузарының, ажыглаарының, арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр; муниципалдыг өнчүнүң объектилерин хавырарының дугайында саналдарны Хуралга киирер.

5. Бүдүрүлгениң бар акша-хөреңгизиниң күзели-биле өнчүнүң холушкак хевирин тургузар, каттышкан бүдүрүлгелерни тургузарынга болгаш ажыглаарынга үлүүн берип тургаш, киржир.

6. Муниципалитет бүдүрүлгелериниң удуртукчуларын Хуралдың тургускан чурумун ёзугаар томуйлаар болгаш хостаар.

7. Күш-ажылчы коллективтерниң болгаш хамаатыларның саналдарын барымдаалавышаан, муниципалитет эт-хөреңгизин хуужударының болгаш күрүнениң эвес болдурарының дугайында саналдарны суур, суму Хуралынга белеткээр; бүдүрүлгелерниң болгаш организацияларның даңзыларын база оларны хуужудар база күрүнениң эвес болдурарының негелделерин чурттакчыларга чедир дыңнадыр, эт-хөреңгини сайгарганындан алдынган түңнерниң 50-ден эвээш эвес хуузун суурнуң, сумунуң бюджединче киирер.

8. Чоннуң хандырар сорулгалыг аңгы-аңгы хевирлиг өнчүлүг бүдүрүлгелерни суурнуң, сумунуң девискээринге тургузарынга, тараачын (фермер) ажыл-агыйларын тургузарынга дузалаар.

9. Чогуур Хуралдың девискээриниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдезинге кады ажылдажырының дугайында, улус хереглелиниң бараалгарын болгаш өске-даа продукцияларны кылып үндүрериниң, ачы-дуза чедирериниң дугайында керээлерниң муниципалитет өнчүзүнде кирбейн турар бүдүрүлгелер, организациялар-биле керээлерни чарар.

10. Кожууннуң (хоорайның) чагыргазы-биле кады суур, суму бюджединче киирип турар арыг (немелде) орулганың кезик-чамдызын бүдүрүлгелер-биле дугурушканын ёзугаар продукцияның азы ачы-дузаның натура хевири-биле күрүне болгаш дугурушкан өртектерни ёзугаар солуурунуң дугайында айтырыгларны шиитпирлээр.

51 чүүл. Көдээ ажыл-агыйның, черни ажыглаарының, бойдус камгалаарының талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери.

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Черни доктааткан чурум ёзугаар амыдыралының бүгү дургузунда ызыгуур салгап ээлээринге, хуусаа чок (доктаамал) азы түр ажыглаар кылдыр бээр, арендага дужаар, суурнуң, сумунуң кызыгаарының девискээринге, хоойлужудулгада көрдүнген таварылгалардан аңгыда суур, суму Хуралының эргезинге дамчыткан өске-даа черлерниң фондузундан (ооң иштинде курлавыр черлерден) чер участоктарын хавырар.

2. Черни ээлээриниң, черни ажыглаарының эргелерин, чер участоктарын түр үеде ажыглаарының керээлерин болгаш оларны арендалаарының керээлерин даңзылап демдеглээр.

3. Чер кадастрын чорударын организастаар.

4. Хуралдың эргезинде кирип турар черлерни ажыглаарын планнаар.

5. Суурларны, көдээ чурттакчылыг черлерни планнаарының болгаш тудуп тургузарының чиңгине планнарын, төлевилелдерин ажылдап кылырын болгаш оларны боттандырып чорударын организастаар.

6. Үстүнде турар органнарның ээлеп турар черлерин хураарын болгаш тыпсып бээрин оларның-биле дугуржур.

7. Черни ажыглааны дээш төлевирни тыртып алыр.

8. Черлерниң ажыглалынга болгаш камгалалынга күрүне контролюн боттандырып чорудар.

9. Чер ээлекчилериниң, чер ажыглакчыларының болгаш арендаторларның эргелерин камгалаар.

10. Бодунуң эргезиниң хемчээлинге чер талазы-биле маргылдааларны шиитпирлээр.

11. Бодунуң девискээринге бойдус камгалаарының хоойлуларын сагып турарын, аңнаарының, балык тударының, чайгаар үнген каттар, чимистерни, үнүштерни болгаш өске-даа чүүлдерни чыырының дүрүмнерин сагып турарын контрольдаар.

12. Чурттакчыларга экологтуг байдалдың дугайын дыңнадыр, бойдустуң чайгаар айыыл-халаптарының болгаш аварияларның болган таварылгазында чоннуң айыыл чок чоруун хандырарының талазы-биле хемчеглерни алыр; долгандыр бойдус чүүлдеринге айыылдыг, бойдус ажыглаарының дугайында хоойлужудулганы үреп турар бүдүрүлгелерниң, организацияларның үүлгедиглериниң дугайын чогуур органнарга дыңнадыр.

13. Бойдус чүүлдеринге таварыштырган каража-когаралдары дээш торгаашкын онаарының дугайында шиитпирлерни хоойлу ёзугаар хүлээп алыр.

52 чүүл. Суур, суму чагыргазының тудуг, транспорт, харылзаа, чуртталга ажыл-агыйының, коммунал-амыдырал хандырылгазының болгаш садыг талазы-биле бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Чурттакчылыг черлерни тудуп тургузарының төлевилелдерин белеткээрин организастаар, тус чер бюджединиң акша-хөреңгизиниң күзели-биле кылдынып турар тудугларның төлевилелдерин болгаш титул даңзыларын бадылаар болгаш оларны сагыырын контрольдаар.

2. Бодунуң акша-хөреңгизиниң күзели-биле болгаш үлүг киириштирер чурум-биле муниципалитеттиң чуртталга бажыңнарын, коммунал ажыл-агыйының болгаш социал-культура угланыышкынныг объектилерин, оруктарны тударын болгаш септээрин организастаар, колхозтарны, совхозтарны, өске-даа бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны орук тудуунга доктааттынган чурум ёзугаар хаара тудар.

3. Муниципалитет объектилерин тударының талазы-биле чагыкчы болур; хүлээп алыр комиссияларны тургузар болгаш тудуп доосkan объектилерни ажыглалга кииририниң актыларын бадылаар.

4. Суурнуң, сумунуң девискээринге бүдүрүлге угланыышкынныг бүгү объектилерин тудуп тургузарынга чөпшээрелди бээр; бадылаттынган төлевилелдерни, планнарны болгаш тудуг дүрүмүн хажыдып турар тудугну соксадыр.

5. Бодунуң девискээринге транспорт бүдүрүлгелериниң болгаш организацияларының ажылын контрольдаар, транспорттуң маршруттарын болгаш шимчээшкининиң графиктерин дугуржур, ооң чагыргазында девискээрде ажылдап турар бүдүрүлгелерни болгаш организацияларны транспорт-биле хандырарынга керээ ёзугаар хаара тудар.

6. Харылзаа бүдүрүлгелериниң ажылын организастаар, радио болгаш теледамчыдылгаларны башкарып чорудар.

7. Муниципалитеттиң чуртталга фондузун, муниципалитет өнчүзүнүң составында кирип турар коммунал болгаш орук ажыл-агыйының, садыгның, ниитиниң чемненилгезиниң болгаш чоннуң амыдырал хандырылгазының объектилерин ажыглаарын организастаар.

8. Доктааттынган чурум ёзугаар муниципалитеттиң чуртталга фондузун хуваар, чуртталга байдалдарын экижидери негеттинип турар хамаатыларның учётун тургузар болгаш муниципалитеттиң чуртталга фондузунда турар бажыңнардан чуртталга черлерин бээр, бажыңнарны болгаш квартираларны садарының, чуртталга эвес бажыңнарны ажыглаарының, муниципалитеттиң өнчүзүнге хамаарышкан бажыңнарны болгаш тудугларны арендалаарының айтырыгларын шиитпирлээр, а ол ышкаш хамаатыларга хамаарышкан бажыңнардан аңгыда чуртталга шөлдеринче көжүп кирериниң ордерлерин бээр.

9. Чурттакчыларны оттулар чүүл-биле хандырар хемчеглерни алыр.

10. Чурттакчылыг черлерни чаагайжыдарын организастаар, керээге үндезилээш, ол ажылга бүдүрүлгелерни, албан черлерин организацияларны, а ол ышкаш чурттакчыларны хаара тудар; бүдүрүлге девискээрлериниң чаагайжыдылгазын контрольдаар, ногааннадылга ажылдарын, ногаан ыяштарны болгаш суг хөөлбектерин камгалаарын организастаар, хамаатыларның дыштаныр черлерин тургузарынга киржир; чурттакчылыг черлерниң кудумчуларынга болгаш өске-даа кезектеринге аттарны тыпсыр, бажыңнарга дугаарларны тургузар.

11. Суурга, сумуга садыг организацияларының, үүрмектеп садар бараан саарылгазының планнарын углап-башкарар; рыноктарны болгаш ярмаркаларны организастаар; садыг дүрүмнерин доктаадыр, өртектерни болгаш садыг дүрүмнерин сагып турарын, садыг турар черлерниң арыг-шевер байдалын контрольдаар.

12. Коммунал ажыл-агыйының, садыгның болгаш ниитиниң чемненилге черлериниң, чоннуң амыдырал хандырылгазының ажылдаар чурумун чурттакчыларга таарымчалыг кылдыр доктаадып тургузар.

13. Хөөрлерни башкарып таарыштырар, хөөржүдүлгениң өске-даа черлерин чогуур байдалга тургузарын хандырар.

53 чүүл. Чоннуң социал-культура хандырылгазының болгаш социал камгалалының талазы-биле суур, суму чагыргазының бүрүн эргелери

Суур, суму чагыргазы болза:

1. Социал-культура угланыышкынныг албан черлериниң ажылын чурттакчыларның национал-культура чаңчылдарын барымдаалап көрбүшаан организастаар болгаш башкарып чорудар, оларның материал-техниктиг четчелээшкинин хандырар; бодунуң болгаш хаара туткан-даа акша-хөреңгиниң күзели-биле школалар чанынга бүгү-ниити өөредилгезиниң фондузун тургузар; школачыларның күш-ажыл өөредилгезин болгаш профессионал угланыышкынын организастаарынга идиг кылыр.

2. Суурнуң, сумунуң девискээринде туруп турар болгаш экологтуг, төөгүлүг, культура азы эртемге үнелиг бооп турар черлерни бойдустуң, төөгүнүң болгаш культураның тураскаал объектилери кылдыр чарлаар дугайын чогуур органнарга саналдап киирер; суурнуң, сумунуң эргезинге дамчыткан төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын камгалаарын харылаар болгаш ажыглалын организастаар.

3. Пенсияларны доктаадып, тыпсырының талазы-биле чурттакчыларга дузалаар.

4. Тус чер бюджединиң күзели-биле дуза көргүзүп турар кижилерниң учётун Хуралдың шиитпирлерин ёзугаар организастаар; Хуралдың шиитпирлерин ёзугаар чоннуң социал камгалалының фондузунуң акша-хөреңгизин ажыглаар болгаш ону немей долдурарының хемчеглерин алыр, бодунуң болгаш хаара туткан акша-хөреңгиниң күзели-биле акша дузаламчыларын, а ол ышкаш пенсияларга немелделерни доктаадыр.

5. Чурттакчыларны ажыл-биле хандырар сорулга-биле тус чер бюджединиң акша-хөреңгизиниң, бюджеттен дашкаар фондуларның акша-хөреңгизиниң болгаш хаара туткан акша-хөреңгилериниң күзели-биле чаагайжыдылгага оруктарны, тудугларны, бажыңнарны тударын болгаш септээр талазы-биле төлевирлиг ажылдар-биле хандырар.

6. Инвалидтерниң, азырадыкчызын оскунган өг-бүлелерниң, бажыңынга ажаалга негеттинер кырып-назылаан хамаатыларның чуртталга, материалдыг болгаш социал-амыдырал байдалдарын экижидериниң талазы-биле хемчеглерни алыр; ажаалга-хайгаарал эргежок чугула негеттинип келген хамаатыларны социал хандырылга албан черлеринге тургузарынга дузалаар.

7. Ие-чашты камгалаары, хөй уруглардыг өг-бүлелерниң амыдырал байдалын экижидери-биле холбашкан чиигелделерни болгаш дузаламчыны бодунуң бүрүн эргелериниң хемчээли-биле доктаадып тыпсыр; ада-иелериниң азырал-хайгааралы чок арткан уругларны уруглар бажыңнарынга, школа-интернаттарга, школалар чанында интернаттарга тургузарының болгаш хамаатыларның өг-бүлелеринге кижизидериниң хемчеглерин алыр.

8. Халаштырган болгаш курлавырже үндүрген шериг албанныгларга болгаш оларның өг-бүлелеринге амыдыралдың эргежок чугула таарымчалыг байдалдарын тургузарынга дузалаар.

9. Камгалакчыларны болгаш хайгааракчыларны томуйлаар, оларның боттарының хүлээлгелерин күүседип турарын контрольдаар.

10. Бодунуң девискээринде турар бүдүрүлгелерден, организациялардан ажылдан хосталгаларның дугайында медээлерни алыр, бүдүрүлгелерниң, организацияларның бо айтырыглар талазы-биле илеткелдерин чугаалажып көөр.

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

Чөөн-Хемчик районнуң Чыраа-Бажы ортумак школазын 1966 чылда доосканнарны октябрь 12-де ук школага чыглырын чарлап тур.

«Шын» солун редакциязының хоочун ажылдакчызы Н. Н. Ооржактың авазы
Айсен Авган-ооловна
ОНДАРНЫҢ
мөчээнин редакция коллективи дыңнатпышаан, төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Соведи, Министрлер Чөвүлели, «Шын» солуннуң редакция коллективи.
Редактор В. Ф. ЧАДАМБА.

Редакцияның телефоннары: ● редактор 3-43-34: ● оралакчылары 3-33-91; 3-34-17; ● приемная 3-34-26; ● харыысалгалыг секретарь 3.34.92: ● оралакчылары 3-45.93: КИЛДИСТЕР: ● ниитилел-политиктиг 3-36-25; 3-34-17: ● улус депутаттар Советтериниң 3-34-17. 3-34-98: 3.41-23: ● экономика килдистери: үлетпүр 3-34-49 3-36-74:, көдээ ажыл-агый 3.41.16: ● социал айтырыглар 3.34.47: ● улус өөредилге болгаш культура 3.39-15: ● медээлер болгаш спорт 3-36.82: 3.41-23: чагаа 3.39-03: очулга 3-34.39: 3.31-93: ● корректорлар 3.34.19: ● үндүрүкчүлер 2.27-41: ● солун келбейн барганда 2.32.75.

Индекс 667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

Тыва Республиканың Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер.
Хемчээли 2 парлалга авазы. Тиражы 27097 экз.
Чагыг № 974.